marife, yıl. 8, sayı. 1, bahar 2008, s. 9-44

LEVH-İ MAHFÛZ VE KUR'AN

M. Zeki DUMAN*

"Şüphesiz o, şerefli[1] bir Kur'an'dır, korunmuş bir levhada bulunmaktadır..."[2]; "Şüphesiz o, âlemlerin Rabb'inden indirilmiş son derece değerli bir Kur'an'dır, Bir kitapta muhafaza altına alınmıştır, temiz olanlardan başkası ona dokunamaz!"[3]; "O, Ana Kitapta'dır; katımızda yüce ve hikmetlidir."[4]

ÖZET

Kur'an "Âlemlerin Rabb'inden indirilmiş" İlahî bir kelâmdır. O, Hz. Muhammed'e inzal edilmeden önce "Bir levh"de, değişik bir ifade ile "Ümmü'l-Kitap"ta muhafaza altına alınmıştır. Ona temizlerden başkası asla dokunamaz! Ondaki bilgilerden, ancak Allah'ın dilediği kadarı ihata edilebilir. Semavî kitapların da içerisinde yer aldığı bu "Ana Kitap", İslâm kültüründeki yaygın adıyla Levh-i Mahfuz'dan başkası değildir. Levh-i Mahfûz, var olacak her şeyin, yaratılmaya başlamadan önce "kalem" ile kaydedilip muhafaza altına alındığı mükemmel bir projesi niteliğindedir. Göklerde ve yerdeki her şey; insanların, hatta tüm canlıların yaratılış süreçleri, diyalektikleri, kaderleri, ölü bedenlerin toprakta kaybettikleri ve korunanlar, kıyamet süreci ve âhiret hayatı... hakikatleri itibariyle orada soyut bir biçimde kayıtlıdırlar. Eşyanın yaratılma sürecine girmesiyle birlikte bu soyut proje, tıpkı mükemmel bir filmin karelerinin projeye uygun olarak detaylı bir biçimde sahneye aktarıldığı gibi, zaman ve mekân içerisine somut bir gerçek olarak yansıtılmış ve yansıtılmaktadır... Levh-i

* Prof. Dr., Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi. zduman@erciyes.edu.tr

[1] "Şerefli" olarak çevrilen *mecîd* ismi, *mecude/ yemcudu* fiilindendir; övülmüş, yüceltilmiş, her türlü övgünün üstünde olan şerefli, şanlı anlamındadır. Kur'an'da bu kavram, hem Allah'ın hem de Arş ve Kur'an gibi Allah'a âit olan şeylerin sıfatı olarak kullanılmaktadır. (Bkz. Hûd, 11/73, Kâf, 50/1, Burûc, 85/21, 22) "Kitaplar içerisinde, nazmı ve i'câzı itibâriyle en yüce mertebeye sâhip..." (Bkz. Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Cârullah Muhammed b. Ömer el-Hârizmî (v. 538/1143), *el-Keşşâf an Hakâikı't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvîl fî Vücûhi't-Te'vil*, Beyrût, tsz, IV/240).

[2] Burûc, 85/21, 22. Bkz. Kaf, 50/1.

[3] Vâkı'a, 56/77-80.

Bu iki âyette, sübjektif şeyler de olsa, üzerine yazı yazılan sayfa/satıh anlamına da gelen *levh* ve kitap'tan söz edilmiş olması bize, Kur'an'ın, Hz. Muhammed'e sözlü olarak vahy edilmesinden önce, bir biçimde yazı ile kayıt ve muhafaza altına alındığı ve bütün hâlinde bir kitap hüviyetinde olduğu fikrini vermektedir!

[4] Zuhruf, 43/4. Bkz. Ra'd, 13/39.

Mahfûz'un hakikatini idrak beşer için mümkün değildir. Fakat başta Kur'an ve Hadisler olmak üzere, kaynaklarda açıklandığı ölçüde, bu ezelî ilmin mahiyeti ve muhtevası hakkında bilgi edinmek mümkündür. İşte bu makalenin amacı, kadim olan İlm-i İlahî'nin, yaratılmışlar cihetine bakan bu sembolik ifadesini, imkân ölçüsünce, Kur'an ve Hadisler açısından tanıtmaktır…
Anahtar Kelimeler: Levh, Kalem, Levh-i Mahfûz, Ümmü'l-Kitab, Kitâbinmubîn, İmaminmubîn

LAWH-I MAHFUZ AND THE QUR'AN

The Quran is the Divine Word of the *Lord of the* universes. It had been protected till being sended to Mohammad in a Lawh, in other words, in the Ummu'l- Kitab. Which none touches save the purified ones? From the information contained in it one can grasp only as much as Allah wishes. This "main book" is known as Lawh Mahfuz in Islam civilization. Lawh Mahfuz is an excellent Project where everything is registered by "kalam" before they have been created. Everything in heavens and earth processes of creating all mankind even all living beings, their dialectics and predestinations, their rotten bodies in soil… Process of doomsday and future life… all these had been registered abstractly on the Lawh Mahfuz. This abstract Project have been reflected from the creation process as a concrete truth through time and space like an excellent film. It is impossible for human to perceive the trueness of Lawh Mahfuz. But it is possible to get some information about Lawh Mahfuz from Quran and Hadith and other sources. So, this article aimed to introduce the symbolical expression of eternal divine knowledge from the point of view of the Quran and Hadiths.
Key words: Lawh, kalam, Lawh Mahfuz, Ummu'l-Kitab, Kitabinmubin, Imaminmubin

GİRİŞ

Bu üç ayette, "mecîd", yani "şan ve şerefi yüksek", "hikmetli" ve mu'ciz vasıflara sahip Kur'an-ı Kerim'in, Hz. Muhammed'e inzal edilmeden önce *"korunmuş bir levh'*de, diğer adıyla, *"Ümmü'l-Kitab'*ta*"* muhafaza altına alınmış "yüce bir kitap" olduğu açıkça belirtilmiştir. Bu ayetlerde dikkat çeken diğer bir husus ise Kur'an'ın, doğrudan doğruya Âlemlerin Rabbi'nden (*tenzilün min rabbi'l-âlemin*) veya Allah katında "aliyy" ve "hakîm" olan bir kitaptan indirilmesidir…

İncelendiği zaman, "mesnetsiz…" olarak nitelendirilebilecek bir takım farklı görüşler belirtenler olsa da, bizce ve tahkik ehli birçok ilim adamına göre, hiç şüphe yok ki, Kur'an'ın indirildiği Allah katındaki bu *levh*, diğer adıyla *"Ana kitap",* İslâmî literatürdeki yaygın adıyla "Levh-i Mahfûz"dan başkası değildir. Kur'an oradan, onun, ileride açıklanacağı üzere, maddî harflere, kelimelere, cümlelere büründürülerek indirilmiş hissî ve zahirî bir parçasıdır. Tıpkı kalbimizdeki/belleğimizdeki/ezberimizdeki Kur'an'ın metni gibi… O, "hakk" olarak, ama manevî yapısı ve hakikatiyle değil, aslî hüviyetini koruyan şekliyle insanlık âlemine bir gerçek/hakk olarak yansıtılması sûretiyle inzal edilmiştir: *"Ve bi'l-hakki enzelnâhu ve bi'l-hakki nezele"*, *"Biz onu 'hakk' olarak indirdik, o da 'hakk' olarak inmiştir…"*[5] ayeti buna delildir. Kanaatimizce bu ayet, Allah katındaki levh'de bulunan Kur'an ile elimizdeki Kur'an'ın, belki soyut ve somut/hakikat ve hakk

[5] İsra, 17/105.

farkına rağmen, aynadaki görünen ve görüntü misali, dil, lafız, nazım ve mânâ olarak aynı olmasa bile, gayrı da olmadığını söylemektedir. Nitekim her ikisi de Allah tarafından korunmuşluk vasfına sahiptir; birincisi Levh'de ikincisi ise evrende…[6] Kıyâme sûresinin 16-19. ayetlerinin de bunu desteklediğini düşünmekteyiz. Bunu takip edecek olan makalemizde -inşallah!- bu hususa genişçe yer verilecektir. Tabiî ki, Allah'daki/Levh-i Mahfûz'daki asıl olup bizdeki, yani belleğimizde, dilimizde, kalbimizde, yazılı sahifelerde bulunan Kur'an ise O'ndan indirilendir. Birincisi tamamen Allah'a aittir ve O'nun esma ve sıfatları gibi hakikat itibariyle bilinemez mahiyettedir. Bizdeki Kur'an ise Allah'ın *kelâm, semi', basar* gibi sıfatlarının yaratılmışlarda tecelli edip somut bir biçimde yansıdığı gibi, "Ümmü'l-Kitap"tan akseden görünümüdür. Cibril'in, Hz. Peygamber ve bizlerin okuyacağı, anlayacağı; dil, yazı vb. iletişim araçlarıyla bir yerden bir yere naklebileceği şekle indirgenmiş/inzal edilmiş somut bir görünüm olarak değerlendirilebilir.

Kur'an-ı Kerim, az önce de geçtiği üzere, aslı itibariyle Allah'ta, diğer bir ifade ile Levh-i Mahfûz'da, bizlere intikal eden somut şekliyle de evrende "Mahfûz" vasfına da sahiptir, koruma altındadır. Onu, başta *"emin"*[7] vasfına sahip Cibril olmak üzere, *"bi eydî seferatin kirâmin berareh"*[8], "yazıcı meleklerin tertemiz elleriyle"; *"fî suhufin mükerrmetin, merfûatin mutahhare"*[9] pâk/tertemiz, son derece kıymetli/mükerrem sahifeler üzerine yazıp peygamberlere indirmekle görevli olan elçiler ise fıtraten "temiz", ahlâken "yüce" ve "güvenilir"dirler… Melekler, ne onu alırken asıl kaynak olan *Levh-i Mahfûz*'a ne de ondan indirirken, indirilen pasajlara, yani Kur'an nüshalarına hiçbir biçimde zarar ver(e)mezler! Kötü niyetli, şeytan ruhlu kimseler ise özellikle İblis onun semtine bile erişemeyeceklerdir… Allah'ın dilemesi hariç,[10] kıyamete kadar hiç kimse, zerre kadar da olsa, Kur'an'a, tahrif, değiştirme, iptal gibi amaçlarla dokunamayacaktır. Zira Hz. Peygamber'e inzal edilip tebliğ edildikten sonra da onun koruyucusu yüce Allah'tır…[11]

Levh-i Mahfûz'un hakikatini ve gerçek mahiyetini, lahutî ve erişilmez olduğu için Allah'dan başka, melekler ve peygamberler de dâhil, hiç kimsenin bilemeyeceği muhakkaktır. Aşağıda nakledileceği üzere, bir kısım ilim, irfan ve fikir sahibi kimseler Levh-i Mahfûz'un neliği hakkında tavsifî bir takım bilgiler vermiş olsalar da bunlar, büyük çoğunlukla zandan ve tahminden öteye geçememektedirler. Kur'an açısından, öylesi zannî bilgilerin hakikat karşısında hiçbir bilgi de-

[6] Bkz. Hicr, 15/9.
[7] Tekvîr, 81/19, 21.
[8] Abese, 80/15, 16.
[9] Abese, 80/16.
[10] Bkz. Hac, 22/52-55.
[11] Hicr, 15/9.

ğeri bulunmamaktadır.[12] Gayba ait olduğu için onu tam olarak idrak etmek, ihata etmek de mümkün değildir. Allah izin vermedikçe, vahiy elçisi Cibril ve diğer mukarreb melekler de dâhil hiçbir beşerin ona muttali olması ve oradan bilgi alması imkânsızdır. Zira *"Vela yuhitune bi şeyin min ılmihi illa bimâşâe…"* ayeti buna da işaret etmektedir. *"Onun dilediğinden başka ilmini hiç kimse ihata edemez…"*[13]

Kanaatimiz odur ki, Levh-i Mahfûz'un hakikatini, mahiyetini ve muhtevasını bütünüyle idrak etmek beşer için; özellikle, idrak yetileri sınırlı olan insan için mümkün değildir. Böyle bir şeyi tahayyül etmek bile imkânsızdır… Onun ne olduğunu ve muhtevasını tam olarak, ancak Allah bilir. Fakat yüce Allah'ın bir kısım ayetlerinde ondan bahsettiğini ve içeriği hakkında bilgiler verdiğini de bilmekteyiz. Sıhhat derecesi tam olarak bilinmiyor olsa da bir kısım hadislerde de Levh-i Mahfûz'dan söz edilmiştir. O nedenle Kur'an ve hadislerden hareketle düşünen kimseler için *Levh-i Mahfûz* hakkında ipucu niteliğinde de olsa bilgiler yok değildir! Bu ipuçlarıyla Levh-i Mahfûz'un künhüne/hakikatine vakıf olunamaz, ama onun mahiyeti ve içeriği hakkında az çok bilgi sahibi olmak da imkânsızdır denilemez... Biz bu makalemizde, Kur'an'dan ve hadislerden aldığımız bilgileri titizlikle incelemek, anlamaya çalışmak sûretiyle Levh-i Mahfûz ve ondan indirilen Kur'an'ın mahiyeti hakkında imkân ölçüsünce tespitler ve değerlendirmeler yapacağız. Öncelikle İslâmî literatürdeki Levh-i Mahfûz adı ve bu adın oluşumu hakkında kısa bir bilgi vermek istiyoruz. Sonra bu kavramın sözlüklerde, Kur'an'da, hadislerde ve bunlarla ilgili diğer kaynaklarda açıklanan mahiyetini idrakimiz ve dilimiz ölçüsünce tanıtacağız. Daha sonra da Levh-i Mahfûz'un ne olup olmadığını, tam olmasa da, anladığımız kadarıyla, tanıtmaya çalışacağız. Şunu da belirtmeliyiz ki, Kur'an'daki "levh" ve o anlamdaki tabirlerle kast edilen şeyin Levh-i Mahfûz olduğu hususunda bizim şüphemiz bulunmamaktadır. O nedenle biz bundan sonraki kullanımımızda farklı isimler yerine hep "Levh-i Mahfûz" tabirini kullanacağız.

A. İSLÂMÎ LİTERATÜRDE LEVH-İ MAHFÛZ

1. "Levh-i Mahfûz" Adı

"Levh-i Mahfûz", yazı yazmaya uygun "yassı ve düzgün satıh/yüzey" anlamına gelen *levh* ile "korunmuş, muhafaza altında bulundurulan" anlamındaki *Mahfûz* kelimelerinden oluşmuş Türkçe bir isim tamlamasıdır. "Levh-i Kaza ve Kader" olarak da adlandırılan Levh-i Mahfûz, olmuş ve olacak her şeyin ind-i İlâhî'deki varlıkları/vücudları**,** ilmen mevcudiyetleri[14] olarak tarif edilmektedir.

[12] Necm, 53/28.

[13] Bakara, 2/255

[14] Bkz. Abdullah Yeğin ve Arkadaşları, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Büyük Lügât,* İstanbul, 1978, s. 841.

"Kur'an'ın Aslı", diğer bir ifade ile "İnzal Öncesi Kaynağı" denilince, İslâm Kültürü'nde ilk akla gelen ve yaygın olarak kullanılan terim, hiç şüphesiz *Levh-i Mahfûz* terimidir. Oysa bu terim, bu şekliyle, yani isim olarak Kur'an'da hiç geçmemektedir. Kur'an'da, sadece bir ayette isim cümlesi hâlinde *"O, korunmuş bir levhada'dır"* anlamında kullanılmıştır. Daha sonra bu ifade, İslâmî kaynaklarda *el-Levhu'l-Mahfûz* ve *Levh-i Mahfûz* şeklinde isme dönüştürülmüş; yaratılmış ve yaratılacak her şeyin kaynağı ve bilinen bir kitap için özel isim olarak kullanılmış, hâlen de kullanılmaktadır. Müfessirlerin ekseriyetinin kanaatine göre Kur'an'daki "Kitab"[15] ve "Kitab-ı Mübin"[16] tabirleriyle de kast edilen *Levh-i Mahfûz'*dur. Tağyir ve tahrife karşı korunmuş olan bu kitap Kur'an'da "mestur/yazılmış" ve "meknûn/gizlenmiş"[17] olarak da tavsif edilmiştir.

İslâmî literatürde ve Kur'an'da "Allah'ın Vahy Ettiği Bütün Kitapların Kaynağı,"[18] "Tanrısal Bilgi Hazinesi,"[19] "Allah'ın Bilgisi",[20] "Allah'ın Bilgi Hazinesi,"[21] "Ulvî Âlemde Evrenin İlk ve Lâhutî Varlığı,"[22] "Nefs-i Küllî"[23] ve "Levhin Mahfûz,"[24] "Ümmü'l-Kitab",[25] "İmam-ı Mübîn",[26] "Kitâb-ı Mübîn" olarak da nitelendirilip adlandırılan Levh-i Mahfûz tefsirlerde, hadis mecmualarında, tasavvufî ve felsefî eserlerde genişçe yer verilip çeşitli bakış açılarına göre değerlendirilmiştir. Bu çalışmamız, daha ziyade Kur'an, Hadis ve tefsirler çerçevesinde olacağından, bu kavramın tasavvufî ve felsefî izahlarına fazla girmeyeceğiz; yapacağımız birkaç alıntı ile az da olsa, okuyucuya bir hatırlatmada bulunmakla yetineceğimizi belirtmek isterim.[27]

15 Bkz. En'âm, 6/38; Kâf, 50/4.

16 Bkz. Yûnus, 10/61; Sebe, 34/3.

17 Vâkı'a, 56-78.

18 Ateş, Süleyman, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri,* İstanbul, 1988, VIII/238.

19 Bkz. Ateş, X/402. Ateş, "Ancak bizim kanaatimize göre burada Levh-i Mahfûz ile kasıt, Allah'ın bilgi hazinesi değildir; çünkü Allah'ın bilgi hazinesi, maddî bir kitap olmaktan münezzehtir. Onun mahiyetini Allah'tan başka kimse bilemez..." sözleriyle bu görüşe katılmadığını açıklamıştır.

20 Mâverdî, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habib, *en-Nüket fi'l-Uyûn (Tefsîru'l-Maverdî)*, Beyrut, tsz. III/118; Razî, Fahreddîn Ebû Abdillah Muhammed b. Ömer b. Huseyn el-Kureşî (v. 605/1208), *Mefâtîhu'l-Ğayb (Tefsiru Kebîr),* Tahrân, tsz, XIX/66.

21 Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri,* VIII/238-239. Ateş, buradaki "Allah'ın bilgi hazinesi..." sözünü, kendi ifâdesi olarak kullanmıştır. Oysa bir önceki dipnotta belirtildiği üzere o, bu görüşü tenkit etmiştir...

22 Pakalın, M. Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, 1983, II/360.

23 Bkz. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, II/360; Uludağ, Süleyman, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, 2002, s. 336.

24 Burûc, 85/22.

25 Ra'd, 13/39; Zuhruf, 43/4.

26 Yâsîn, 36/12.

27 Süleyman Ateş, söz konusu "ana kitab", diğer adıyla Kitab-ı Meknûn ve Levh-i Mahfûz'dan maksat, Hz. Musa'ya Tur'da verilen Tevrat levhalarıdır (Bkz. *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri,* IX/232) demiştir. Başkaları da, içerisinde Kur'an'ın da yer aldığı Tevrat, İncil ve Zebur olduğunu söylemişlerdir. Bizce bu iki görüş de ister aklî olsun ister naklî, sağlam bir dayanaktan yoksun afakî yorumlar olarak de-

→

2. Lügâtte "Levh"/ "Levh-i Mahfûz"

Çoğulu *elvâh* olan *levh* kelimesi, *lâha/ yelûhu* fiilindendir. *Lâha* ortaya çıktı, göründü; yıldız ve benzerleri için, parladı, ışık saçtı; ısındı, yanıp kavruldu gibi mânâlara gelmektedir. *el-Levh*, ister tahta, ister kemik, düz ve yassı taş, isterse başka bir şeyden olsun, üzerine yazı yazılabilen düz ve enli olan her şeye verilen addır. Nitekim levh'in yassı ve enli şey/*safîha* anlamı, Kamer sûresinin on üçüncü ayetinde: *"zâti elvâh"* tabiriyle tahta; Burûc sûresinin yirmi ikinci ayetinde ise *"korunmuş bir levhtedir"* şeklinde yazı malzemesi anlamında kullanılmıştır. Resûlullah (sav): "Falanı çağırın!" dedi. O da, *divit* ve *levh* ile gelince, "Yaz: *"Lâ yestevi'l-kâ'ıdûn..."* buyurdu.[28] Başka bir hadiste, sahifelere yazılmış ve iki kapak arasında cem edilmiş Kur'an için *Mâ beyne'l-levhayn* tabiri kullanılmıştır.[29] Bu vb. ayet ve hadislerde geçen *levh* (çoğulu *elvâh*) kelimesi sahife, kâğıt yerine gelen fakat keyfiyeti bir kısmında meçhul soyut ve somut yazı malzemeleri veya onlara tekabül eden eşya anlamında da kullanılmaktadır. Hareket ettirildiğinde parladığı için kılıç ve mızrak gibi silahların ucuna da *elvâhu's-silâh* tabir edilir. Susuzluk anlamına da gelen *levh*, lâm harfinin zamme/ötüre okunmasıyla *el-lûh,* gök ve yer arasındaki hava; bilhassa *levvâh*, yakıcı kavurucu atmosfer anlamında kullanılmıştır.[30] Nitekim Müddessir sûresinde cehennemin özelliklerinden söz edilirken: *"levvâhatun lil beşer"/"O, deriyi bir çırpıda yakıp kavuran bir ateştir."*[31] denmiştir.

3. Kur'an'da "Levh" ve "Levh-i Mahfûz"

Kur'an-ı Kerim, kendi ifadesine göre, Ramazan ayında[32] ve mübarek bir gece[33] olan Kadir gecesinde[34] Leh-i Mahfûz'dan Hz. Muhammed'e Cebrail vasıtasıyla

→ ğerlendirilmelidir. (Daha fazla malumât için bkz. Ateş, Abdurrahman, "Tefsir Geleneğinde Levh-i Mahfuz Düşüncesi", *İslâmî Araştırmalar Dergisi* (Ankara, 2003), c. XVI, sayı: 3, s. 398-399).

[28] Buharî, Ebû Abdillah Muhammed b. İsmâil (v. 256/870), *es-Sahîh*, İst., 1315 h. tarihli baskısından ofset, 1979, Tefsir, 4/Nisâ Sûresi, 18.

[29] Hadisin özü şudur: Abdullah'dan nakledildiğine göre, Esed oğullarından Ümmü Yakub denilen bir kadın geldi ve: "Bana nakledildiğine göre sen (Allah'ın yarattığı hilkati değiştirenler hakkında) şöyle şöyle yapan kimseye lânet etmişsin" dedi. O da: "Allah'ın Elçisinin lânet ettiği kimseye ben neden lânet etmeyecekmişim" cevabını verdi. Kadın: "Ben iki kapak arasında bulunanı (Kur'an) okudum; senin söylediğin şeye rastlamadım." deyince Abdullah: "Eğer, gerçekten okumuş olsaydın, bulurdun dedi; sen..." (Buharî, "Tefsîr", 59/Haşr Sûresi 4; "Libâs", 84).

[30] Rağıb, Ebu'l-Kasım Huseyn b. Muhammed el-İsfehanî (v. 502/108), *el-Mufredât fî Ğarîbi'l-Kur'an*, (Neşre hazırlayan: Muhammed Ahmed Halefullah), Kahire, 1970, 'LVH' mad., s. 456-457; İbnu'l-Esîr, Ebû Saâdet el-Mübârek b. Muhammed el-Cezerî (v. 606/1209), *en-Nihâye fî Garîbi'l-Hadîs ve'l-Eser*, Beyrût, 1963, 'LVH' mad., IV/276; Cevherî, İsmâil b. Ahmed, (v. 393/1003), *Tâcu'l-Luğa ve Sıhâhu'l-Arabiyye,* Tahkik: Ahmed Abdulğafûr Attâr, Kahire, tsz, I/402; İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemaluddin Muhammed b. Mükerrem (v. 711/1311), *Lisânu'l-Arab,* Beyrut, 1968, 'LVH' mad., I/968.

[31] Müddessir, 74/29. Ayrıca bkz. Nisâ, 4/56.

[32] Bakara, 2/183.

[33] Duhan, 44/2.

[34] Kadr, 97/1.

indirilmeye başlamıştır. Bu tarih M. S. 610 yılı, Ramazan ayı ve (kesin olmamakla birlikte) 17. Pazartesi gününe tekabül etmektedir.

"Levh-i Mahfûz" tabiri Kur'an'da hiç geçmemektedir. Ama *levh* kelimesi, Kur'an'da isim olarak toplam beş ayette kullanılmıştır. Bunlardan biri, Nuh'un, gemisini inşa ettiği tahtalar (zât-ı elvâh);[35] üçü, Allah'ın, Tur-ı Sîna'da Hz. Musa'ya imlâ ettirdiği ayetlerin üzerine yazıldığı düz ve yassı yazı malzemeleri (elvâh); biri de şan ve şeref sahibi Kur'an'ın kendisinde muhafaza altına alındığı *levh* hakkındadır. Şimdi bu ayetleri ve bunlardaki *levh* kelimesini daha yakından tanımaya çalışalım:

a. Levh'in Tahta Anlamı

"Biz Nuh'u, tahtalar ve büyük çivilerle (zât-ı elvâh ve düsür) inşa edilmiş bir gemiye bindirdik..."[36]

Müfessirlerin ortak kanaatine göre bu ayette geçen "disâr" (çoğ. düsûr) kelimesi, gemicilikte kullanılan büyük, kalın demirden çivi (mismar) anlamındadır. Bu kelime liften örülmüş, gemilerin parçalarının birbirine bağlamak için kullanılan kalın ip, halat anlamına da gelmektedir. "Elvâh" ise *levh* kelimesinin çoğul formudur; enli ahşap/tahta anlamında kullanılmıştır.[37]

b. Levh'in Yazı Malzemesi Anlamı

- "Biz, levhalara (fi'l-elvâh) onun için öğüt maksadıyla her şeyi yazdık; orada gereken her şeyi de açıkladık, sonra dedik ki: 'Bunlara sıkı sarıl; kavmine de bunları en iyi biçimde alıp değerlendirmelerini söyle! Yakında fasıkların yurdunu size göstereceğim!"[38]

- "Musa, öfkeyle dolu ve üzgün bir vaziyette kavmine dönüp geldiğinde: 'Siz, benden sonra ne kötü işler yapmışsınız! Yoksa Rabb'inizin emrinin/cezasının gelmesi için bir aceleniz mi vardı?' dedi ve elindeki levhaları yere bıraktı (ve elkâ'l-elvâh), kardeşinin başını tutup kendine doğru çekerek silkelemeye başladı..."[39]

- "Musa'nın öfkesi dinince levhaları yerden aldı (ehaze'l-elvâh). Onlardaki bir nüshada, 'Rablerinden korkan kimseler için, hidayet ve rahmet vardır' (ibaresi yazılıydı.)"[40]

Bu ayetlerin üçünde de Hz. Musa'dan ve onun Tur'da Rabbi ile buluşmaya gittiğinde[41] Rabbinin ona Tevrat'ı imla ettirip yazdırdığı, kavmi ve kardeşi Harun ile tartışırken Hz. Musa'nın elinden yere bıraktığı ve yine Hz. Musa tarafından

[35] Geminin inşası, çalışması vs. hakkında geniş bilgi için bkz. Hud, 11/36-49.

[36] Kamer, 54/13.

[37] Bkz. Rağıb, *Müfredat*, 'LVH' mad., s. 459; Kadı el-Beydavî, Nasruddin Ebû'l-Hayr Abdullah b. Ömer, (v. 685/1286), *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*, Kahire, 1968, II/436.

[38] A'râf, 7/145.

[39] A'raf, 7/150.

[40] A'raf, 7/154.

[41] Bkz. Tâhâ, 20/83, 84.

yerden alınan levhalardan söz edildiği açıktır. Zira bu gerçek, hem ayetlerin metinlerinden hem de bağlamlarından anlaşılmaktadır. Bu konuda hiçbir kuşku bulunmamaktadır. Fakat bu levhaların madeninin ne olduğu konusu tartışılmaktadır. Müfessirlerden kimine göre pişirilmiş tuğladan, kimine göre de yazı yazılabilen yumuşak taştandır.[42] Hatta bu levhaların zümrütten, yakuttan, zebercetten, ağaçtan ve Allah'ın Musa için yumuşattığı taştan olduğu dahi söylenmiştir.[43] Bizce bu levhaların neden olduğu pek de önemli sayılmaz; zira konumuz bu değildir. Bizce önemli olan ve bilinmesi gereken, bu levhaların üzerine yazı yazılan yassı, düz yüzeylere sahip yazı nesnesi olduğudur.

c. Beşer İçin Mahiyeti Meçhul "Korunmuş Levha" Anlamı

"Şüphesiz o, şan ve şerefi yüce bir Kur'an'dır, korunmuş bir levhada bulunmaktadır."[44]

Âyetteki *mahfûz* kelimesi, farklı bir kıraatte *Kur'an* kelimesinin sıfatı olarak değerlendirildiği gibi, *levh* kelimesinin sıfatı olarak da değerlendirilmiştir. Birinci kıraate göre, "Kur'an korunan bir levhada'dır;" ikinciye göre ise "Korunmuş Kur'an bir levhadadır." Bizce birinci kıraat ve mânâ metne daha uygun düşmektedir.

Bu ayette tekil formu ve korunmuş vasfı ile geçen levh'den maksat, Kur'an'da "Ümmü'l-Kitâb" ve "Kitabin meknûn" olarak da zikredilen Levh-i Mahfûz olduğunda pek çok müfessir ittifak hâlindedir. Mesela Maverdî, Zemahşerî, Razî, Kurtubî, Kadı el-Beydavî, Nesefî, İbn Kayyim, İbn Kesir, Şevkânî'yi sayabiliriz. Bir kısım müfessirler ise buradaki *levh*'e doğrudan doğruya Lehvh-i Mahfûz dememekle birlikte bunu ima etmişlerdir. Yeri geldikçe bu müfessirlerin düşüncelerinden söz edilecektir.

Görülüyor ki, lügatte farklı mânâlara da gelen *levh* kelimesi, Kur'an'da, sadece tahta ve -ister soyut olsun ister somut - üzerine yazı yazılabilecek düz, yassı ve pürüzsüz yazı malzemesi ve Levh-i Mahfûz, yani peygamberlere indirilmiş olan suhuf ve kitaplar da dâhil, olmuş ve olacak her şeyin ind-i İlâhî'deki varlıkları/vücutları; muhafaza altına alınmış hakikatleri anlamında kullanılmaktadır.

4. Hadislerde Levh-i Mahfûz

Levh-i Mahfûz, *levh* kelimesi ve türevleri hadislerde takdir-i İlahî'nin ezelde yazıldığı soyut cevher ve üzerine yazı yazılabilen düz satıh, yazı nesnesi anlamında kullanılmıştır. Bu konuda şu rivayetleri örnek gösterebiliriz:

[42] Bkz. Razî, Ebû Abdillah Muhammed b. Ömer b. Huseyn el-Kureşî (v. 606/1208), *Mefâtihu'l-Ğayb* (*Tefsiru Kebîr*), Tahrân, İkinci baskı, tarihsiz, XIV/237; Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed (v. 1250/1834), *Fethu'l-Kadir beyne Fenneyi'r-Rivaye ve'd-Diraye min İlmi't-Tefsir*, Kahire, 1964, II/278.

[43] Bkz. Maverdî, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habib, *en-Nüket ve'l-Uyûn* (Tefsiru'l-Maverdî), Beyrut, tsz. II/260; Razî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, XIV/237.

[44] Burûc, 85/21, 22. Bkz. Kaf, 50/1.

Ahmed b. Hanbel'in naklettiğine göre Rasulüllah (sav) *Levh-i Mahfûz* hakkında şöyle demiştir: "Hiçbir şey yok iken Allah vardı. Daha sonra Allah Levh'i (mahfûz) yarattı ve yaratılacak olan her şeyi, kıyâmete kadar olacak durumlarıyla birlikte oraya kaydetti."[45]

İbn Abbas ve Ebû Hureyre'den şöyle bir hadis rivayet edilmiştir: Rasulüllah (sav) dedi ki: "Allah'ın ilk yarattığı şey kalemdir. Ona, "Yaz!" dedi. O da: "Neyi yazayım?" deyince: "Kaderi" (başka bir rivayette): "Kıyâmete kadar olacak şeyleri..." (Başka bir rivayette): "Ebediyete kadar olan ve olacak her şeyi yaz" buyurdu. O da ebediyete kadar olacak şeylerin hepsini yazdı."[46]

Rasulüllah (sav) diğer bir hadisinde de: "Allah, gökleri ve yeri yaratmadan elli bin yıl önce, arşı su üzerindeyken, varlıkların miktarlarını takdir etmiş bulunuyordu" demiştir.[47]

Bu üç hadisin, Kalem sûresindeki "Nûn ve'l-kalemi vemâ yesturûn…"[48] ayetinde kendisine yemin edilen "kalem ve onun yazdıkları" ibaresiyle de mâna yönünden ilgisinin olduğu söylenebilir…

Nisa sûresinden 18. ayetinin de içerisinde yer aldığı pasaj indirildiği zaman Rasulüllah (s.a.v.) "Bana Zeyd'i çağırın, *divit* ve *levh* alsın da gelsin", buyurdu… Zeyd, *divit* ve *levh* ile gelince, ona: "Yaz: *"Lâ yestevi'l-kâ'ıdûn..."* buyurdu...[49]

Resulüllah'ın (s.a.v.) vefatından kısa bir süre önce: "Bana levha (el-levh) ve divit getirin de benden sonra yolunuzu şaşırmamanız için size tavsiyelerimi yazayım!"[50] dediği rivayeti de bu meyanda hatırlanabilir…

Hz. Ebu Bekir döneminde cem edilen ve *İmam Mushaf* olarak nitelendirilen Kur'an-ı Kerim'in içeriğinden söz edildiği zaman "İki kapak arasındaki Kur'an…" anlamında "Ma beyne'l-levhayn" tabirinin kullanıldığı da yine rivayetler arasında bulunmaktadır…[51]

Kaynaklarda yer alan bu hadisler ve rivayetlerden, *Lev-i Mahfûz*'un, Allah'ın ilk yarattığı ve ebediyete kadar yaratacağı her şeyi miktarlarıyla birlikte üzerine yazıyla kaydettiği bir kader kitabı olduğunu *levh*'in ise yazı malzemesi,

[45] Ahmed, Ahmed b. Muhammed b. Hanbel (v. 241/855), *el- Müsned*, Beyrut, tsz., IV/431.

[46] Bkz. Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ es-Sevre (v. 279/892), *es-Sünen,* Kâhire, 1937, Tefsir, 68/Kalem Suresi, 76; Taberî, Ebû Câfer Muhammed b. Cerîr (v. 310/922), *Câmiu'l-Beyân an-Te'vili'l-Kur'ân,* Kahire, 1945, XXIX/11; Razî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, XXX/78, 79; Kurtubî, Ebu Abdillah Muhammed b. Ahmed el-Ensârî (v. 671/1272), *el-Cami' li Ahkâmi'l-Kur'ani'l-Azim*, Kahire, tsz., XVIII/223; Bkz. İbn Kesir, Ebû'l-Fadl İsmâil b. Kesir el-Kureşî ed-Dımışkî (v. 774/1372), *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azim*, Kahire, tsz, V/448, VIII/5264; Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, İstanbul, 1960, VIII/5262.

[47] Müslim, Ebu'l-Huseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâburî (v. 261/874), *es-Sahih*, Tahkik: Muhammed Fuad Abdulbâkî, Kahire, 1955, *Kader*, 16.

[48] Kalem, 68/1.

[49] Buharî, "Tefsîr", 4/Nisâ Sûresi, 18.

[50] Bkz. Ahmed, *Müsned,* I/355; VI/47.

[51] Bkz. Buharî, "Tefsir", 59/Haşr Suresi, 4; Libas, 84.

üzerine yazı yazılabilen düz satıh; kağıt, tahta, kürek kemiği, tabaklanmış deri ve Kur'an'da olandan farklı olarak kapak (kitap kapağı), tabii ki, üzerine yazı yazılma imkânı olan bir kapak anlamlarında kullanılmış olduğunu görmekteyiz.

5. Tefsirlerde Levh-i Mahfûz

Konuya, müfessirler açısından genel bir bakışla göz atıldığında -ki, çoğu birbirinden nakildir- Kur'an'da *kitâb, el-kitâb, ümmü'l-kitâb, kitab-ı mübîn, imam-ı mübîn, ve kitab-ı meknûn* şeklinde isimlendirilen *Levh-i Mahfûz* hakkında, birbirinden farklı ve detaylı; hatta gereğinden fazla bilgilere ve tahminî nitelendirmelere yer verildiği görülmektedir. Meselâ Taberî, Zemahşerî ve Razî gibi pek çok müfessire göre *Levh-i Mahfûz,* yedi kat semânın üzerinde, Arş'ın sağ tarafında; içerisinde yaratılmışlarla ilgili bilgilerin bulunduğu, semâvî kitapların asıl kaynağı, şeytanların erişip dokunmasından korunmuş yazılı bir levha veya sâhifedir.[52] Bu levha, Allah'ın kaleme: "Yaz!..." emriyle vücuda gelmiş veya *sefera* adı verilen değerli yazıcı meleklerin elleriyle[53] yazılmıştır.[54] Bir kısım müfessirlere göre ise *Levh-i Mahfûz*, Allah'ın bilgi hazinesidir. O, Allah'a bakan yönüyle *Levh-i Mahfûz*'u da kuşatan şekilsiz, vasıfsız ve ancak Allah'ın dilediği kadarı ihata edilebilen nihayetsiz kelâm;[55] evrene bakan yönüyle, varlık âlemini ifâde eden ses, söz ve harften mücerred/soyut bir kelâmdır.[56] "Âlemin yaratılışından sonuna kadar ne olup bitecekse Allah hepsini takdir ve kaza edip yazmış, mahlûkat da olduğu gibi zuhura gelmiş, sabit olmuştur..."[57]

Müfessirimiz Elmalılı Hamdi Yazır demiştir ki: "Gâib ve şâhid, ma'kûlât ve mahsûsât, külliyât ve cüz'iyyât, büyük küçük, sükût ve istikrar, hareket ve sükûn, hayat ve memât, hâsıl olmuş ve olacak, gizli ve açık her şey bütün tafsilâtı, bütün inceliğiyle gayet beliğ olarak bu kitapta kayıtlıdır. Hem müfredâtı, hem silsilesi nizamâtı ile indallah ma'lûm ve mazbuttur."[58]

Hasan Basri Çantay soyut varlıkların *Levh-i Mahfûz*'a yazılmasını şöyle tavsif etmiştir: "Âlemde cereyan eden ve edecek olan her şey onda yazılmış, nak-

[52] Bkz. Taberî, *Cami'u'l-Beyân*, XXX/35; Zemahşerî, *Keşşâf,* IV/240; Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, XXXI/124; Nesefî, Ebû'l-Berekât Abdullah b. Ahmed b. Muhammed (v. 710/1310), *Medâriku't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl,* Kahire, 1967, IV/347; İbn Kesîr, *Tefsîr*, VIII/394; Âlusî, Ebu'l-Fadl Şihâbuddin es-Seyyid el-Bağdadî, (v. 1270/1854) *Rûhu'l-Meânî Fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî,* Bulâk, 1301 h., XXX/94; Bursavî, İsmâil Hakkı (v. 1137/1724*), Rûhu'l-Beyān,* İst. 1389 h., X/395, 396; Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili,* VIII/5696.

[53] Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, XXX/35; İbn Kuteybe, Ebu Mahmud b. Muhammed, *Tefsiru Garâibi'l-Kur'an*, Beyrut, 1978, s. 514.

[54] Bkz. Abese, 80/11-16.

[55] *"De ki, "Rabbimin kelimelerini yazmak üzere denizler mürekkep olsa, hatta ona bir misli daha eklense; Rabbimin kelimeleri bitmeden denizler tükenirdi!..."* (Kehf, 18/109). *Şâyet yeryüzündeki bütün ağaçlar kalem, denizler de mürekkep olsa ve bunlara yedi deniz daha eklense, yine de Allah'ın kelimeleri yazılmakla tükenmez."* (Lokman, 31/27).

[56] Bkz. Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, VIII/238.

[57] Çantay, Hasan Basri, *Kur'an-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, İstanbul, 1969, III/1167.

[58] Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, III/1948, 49.

şolunmuştur; fakat o nakış, bu gözlerle görülemez. 'Levh-i mahfûz ağaçtan, demirden yahut kemiktendir; kitap da kâğıttan, yapraktan bir şey olacaktır' zannına kapılmak doğru olmaz. Bil'akis kat'î sûrette anlaşılmak gerekir ki, Allah'ın o levhi, o kitabı mahlûklarınkine aslâ benzemez, zatı ve sıfatları halkın zatına ve sıfatlarına benzemediği gibi..."[59]

İmam-ı A'zam Ebu Hanife ise "el-Vasıyye" adlı eserinde *Levh-i Mahfûz*'un mahiyetini, Kamer sûresindeki 52 ve 53. ayetlerden iktibas edilmiş gibi gözüken şu hadisle açıklamıştır: "Allah Teâlâ kaleme yazmasını emretti yahut "Yaz!", dedi. Kalem: 'Neyi yazayım?' dedi. Allah Teâlâ: 'Kıyâmete kadar olacak şeyleri yaz!', buyurdu. Çünkü Cenab-ı Hakk da şöyle demişti: *"İşledikleri her şey defterlerdedir; her küçük ve büyük mutlaka yazılmıştır."*[60]

Bir kısım müfessirler ise *Levh-i Mahfûz*'u, sanki onu gören olmuş gibi, somut bir varlık olarak değerlendirmiş ve onun mâdeni/orijini, eni, boyu, rengi; yazan kalemlerin yapısı, mürekkebinin cinsi vs. hakkında Kur'an'dan ve sahih hadislerden açık ve sahih hiç bir delile de dayanmaksızın, salt indî/sübjektif görüşleriyle bir takım malûmat vermekten çekinmemiştir! Sözgelimi, İbn Abbas'a nispet edilen bir rivayete göre, *Levh*, bembeyaz bir incidendir. Yüksekliği yer ile gök arasındaki yükseklik; genişliği ise doğu ile batı arasındaki genişlik kadardır. Sınırları inci ve yakut ile çevrilmiştir. Sayfaları kırmızı yakuttandır. Kalemi nurdandır. Arşın sağ tarafına yerleştirilmiştir. Her bir harfi Kaf Dağı (!) büyüklüğündedir. Kıyamete kadar olmuş ve olacak her şey ona yazılmıştır. Onu koruma görevi, Allah'ın meleği İsrafîl'e verilmiştir...[61] O, İsrafîl'in iki gözü önünde durmakta ve gözünü ondan hiç ayırmamaktadır...[62]

Âlusî, Seyyid Kutub ve İzzet Derveze gibi bir kısım müfessirler ise tefsirlerinde, bu nevi afakî bilgilere az da olsa yer verdikten sonra: Kur'an ve sünnet, *levh*'in mahiyeti hakkında herhangi bir beyan içermemektedir. Biz ise bunun yapısını kavramaktan aciziz. Biz onun, sadece söylemek istediğini anlar, gerisi üzerinde durmayız. Burada anlamamız gereken husus ise Kur'an'ın korunmuş olup değiştirilmesinin ve bozulmasının imkânsız olduğu ve her şeyin ona dayandığıdır.

[59] Çantay, *Kur'an-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, III/1168.

[60] Bkz. Ebu Hanife İmam-ı A'zam Numan b. Sabit (v. 150/767), *Vasıyye*, (çev. Mustafa Öz, *İmam-ı Azam'ın Beş Eseri*), Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, No: 49, İstanbul, 1992, s. 90. Ayrıca bkz. Tirmizî, Tefsir, 68/Kalem Suresi, 76. Bu âyette söz konusu olan, bağlama uygun olarak şahsın amel defteri olmalıdır. Fakat Ebu Hanife'nin sözü de yerinde ve isâbetlidir. Zira insan yaşarken, onun bütün söz, iş ve davranışları "Kirâmen Kâtibîn" denilen yazıcı melekler tarafından kayda geçirilirken, aslı da *Levh-i Mahfûz*'da mevcut idi. Buna rağmen, eğer bir ayet iktibas edilecektiyse, bizce iktibas edilecek ayet şu olmalıydı: *"Yaş ve kuru, her şey Kitab-ı Mübin'de kayıtlıdır."* (En'am, 6/59)

[61] Bkz. Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, XXX/35; Zemahşerî, *Keşşâf*, IV/240; Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, XXXI/124; Nesefî, *Medârik*, IV/347; İbn Kesir, *Tefsîr*, VIII/394; Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî*, XXX/94; Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, VIII/5696.

[62] Bkz. İbn Kesir, *Tefsîr*, VIII/394.

Bize düşen, Kur'an ve sahih hadislerde açıkça belirtilmeyen konularda susmak ve onu olduğu gibi kabul edip iman etmektir, diyerek açık ve net delillerle ispatı mümkün olmayan böylesi konularda sıhhati meşkûk/şüpheli rivayetlerle görüş belirtmenin doğru olmayacağına işaret etmişlerdir.[63]

Görülüyor ki, hepsini kaydetme imkânımız olmadığı için sadece bir kısmının görüşlerini azamî ölçüde birleştirerek naklettiğimiz müfessirler *Levh-i Mahfûz* hakkında oldukça farklı bilgiler vermektedirler. Buna rağmen müfessirlerin üzerinde birleştikleri ortak noktayı şöyle tespit etmek mümkündür: *Levh-i Mahfûz,* yaratılmışlarla ilgili, olmuş olacak tüm bilgileri kapsayan, semavî kitapların asıl kaynağı olan ve şeytanların erişip dokunmasına karşı muhafaza altına alınan yazılı bir levhadır. *Levh-i Mahfûz*'un Allah'ın bilgisi, Allah'ın bilgi hazinesi; Allah'a bakan yönüyle Levh-i Mahfûz'u da kuşatan şekilsiz, vasıfsız ve ancak Allah'ın dilediği kadarı ihata edilebilen nihayetsiz kelâm;[64] evrene bakan yönüyle, varlık âlemini ifâde eden ses, söz ve harften mücerred/soyut bir kelâm olarak nitelendirilmesi de dikkatten kaçmamalıdır...

6. Tasavvuf Erbabı Açısından Levh-i Mahfûz

Sûfiyye ıstılâhı olarak "levh", *el-kitabu'l-mübîn* ve *en-nefsü'l-külli* olarak telakki edilir.[65] Cürcanî'den nakledildiği üzere, bu disiplinde de şu dört çeşit *levh*'ten söz edilmektedir: 1. *Akl-ı evvel levhi,*[66] mahv ve ispattan evvelki kaza (takdir) levhidir. 2. *el-Levhu'l-mahfûz*, kendisinde levh-i evvelin külli bilgilerinin tafsil edilip sebeplerine bağlandığı nefs-i nâtıka-i külliyedir. Buna *levh-i kader* de denilir. 3. *Cüz'î nefsin semâvî levhi*, bu âlemdeki her şeyin şekli, hey'eti ve miktarıyla birlikte kendisinde nakşedilmiş olan *levh*'tir. Bu levh, *dünya seması* olarak da isimlendirilir. Birinci levh âlemin *ruhu*, ikincisi *kalbi* durumunda olduğu gibi, bu da âlemin *hayâli* mesabesindedir. 4. *Levh-i heyûlâ*, görünürler âlemindeki şekillere karşılık olan *levh*.[67] "Sûfiyye ıstılâhı olarak (Levh-i Mahfûz) da, Kitab-ı Mübîn ve Nefs-i Külliye demek olan dört kısmından ikinci kısmını teşkil eden *levh-i kader*'dir ki, bunda

[63] Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî*, XXX/94; Kutub, Seyyid, *Fî Zılâlil'l-Kur'an* (çev. Sâlih Uçan ve arkadaşları), İstanbul, 1991, X/433; Derveze, Muhammed İzzet, *et-Tefsiru'l-Hadîs*, Şam, 1962, I/259.

[64] Bkz. 54. dipnot.

[65] Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, II/360.

[66] Akl-ı evvel, Cebrail'in makamıdır. Varlıkta bulunan ilâhî İlimdir. Çünkü o kalem-i a'lâ'dır. Sonra ondan gelen ilim levh-i mahfûza iner. Akl-ı evvel, levh-i mahfûzun toplu duruşudur. Levh-i mahfûz ise, onun tafsîlidir. Yani toplu İlâhî ilmin tafsîlidir. Levh, onun teayyün ve tenezzül yeridir. Akl-ı evvel, öyle İlâhî sırları taşır ki, levh onları ihâta edemez. İlâhî ilim, ana kitaptır. Akl-ı evvel, açıklayan imamdır. Levh ise, açıklayan kitaptır. Levh kaleme uymuştur, ona tâbidir. Kalem ise, akl-ı evvel olup, levha hâkimdir. Bkz. el-Cîlî, Abdu'l-Kerim b. İbrahim, *(el-İnsanü'l-Kâmil fi Ma'rifeti'l-Evahir ve'-Evail) İnsan-ı Kâmil*, II/491.

[67] Cürcânî, eş-Şerîf Ali b. Muhammed, *Kitabu't-Ta'rîfât*, İstanbul, 1318 h. s. 193-194. Ayrıca bkz. Tehânevî, Muhammed b. A'lâ b. Ali el-Fârukî, *Keşşâfu Istılâhâti'l-Fünûn*, Beyrut, tsz., II/1291; Uludağ, Süleyman, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 336; Benli, Abdullah, *Kur'an-ı Kerim'de Arş, Kürsî, Kalem-i A'lâ ve Levh-i Mahfûz* (Yayımlanmamış Lisans Tezi), Kayseri, 1988, s. 58-60.

levh'in birinci kısmı olan *levh-i kaza*'nın külliyatı tafsil üzere bulunur ve esbâbına taalluk eder."[68]

Nahcuvânî demiştir ki, "lehv-i mahfûz, her şeyi kuşatan *İlm-i İlâhî*'nin ve mutlak sûrette tahrif ve tağyirden korunmuş olan *levh-i kaza*'nın bulunduğu İlâhî bir nurdur. Yaratılmışlara nispet edilen müşahede makamlarında tecellî etmektedir. Kevn ve fesâd, yani dünya âleminde cereyan eden hâdiseler levh-i kaza'da mutlak sûrette tespit edilmiş ve değiştirilmek, bozulmak gibi damgalamalara karşı korunmuştur. Artık Kadîr, Hakîm, Alîm olan Allah katında söz ve hüküm değiştirilmez. Mülk ve Melekût âlemlerinde gerçekleşen tasarrufât ise orada sayılarıyla, çizgileriyle birlikte, tam da olacağı şekliyle resmedilmiş olup, hiçbir şey oradakinin dışında ve tespit edilenden başka olarak gerçekleşmemektedir. "el-Kur'anu'l-Mecîd" de oradan seçilmiş ve onun içerdiklerinin umumunu icmalî olarak ihtiva etmektedir. Sermedî gayeye ve onun, ehadiyet cezbesinin çekiciliğine erişen kimse, Hakk'ın, yüce ilminden levh-i kazasında tafsil ettiği Kur'an'ın rumuzlarından esrar ve mearife vâsıl olur. Ancak bu yüce mertebeye erişenler, azın da azı durumundadırlar. Ama sen, güzel Allah'da bu ümidini sürdür ve sakın, Allah'ın rahmetinden ümidini kesme; çünkü Allah'ın yardım ve rahmetinden, ancak ebedî hüsrana uğramış kimseler ümitlerini keserler!...[69]

*Te'vilât-ı Necmiyye'*de Levh-i Mahfûz, *Peygamber'in* ve evliyanın varislerinden olan *âriflerin kalbi* olarak bildirilmiştir: "Hayır (Kur'an bir beşerin uydurması değildir), kâfirlere ve münafıklara okunmakta olan Kur'an, söyledikleri şeylerden yücedir; şanlı ve şereflidir. O, kalb-i Muhammedî'nin levhinde ve ârif, muhibb (seven) ve âşık olan evliyânın varislerinin kalplerinde sabit kılınmıştır; kâfir, hevâsına düşkün ve düzenbaz nefislerin ve insan bedeninin en uç noktalarına kadar sirayet eden diğer güçlerin elleriyle tahrif edilmekten korunmuştur. Allah Teâlâ demiştir ki: *"Şüphesiz biz onu,* (hâfızların sînelerinde ve mü'minlerin kalplerinde) *korumaktayız!..."*[70]

İbn Ârâbî'ye göre de levh-i mahfûz, kalb-i Muhammedî'dir: "Bütün ilimleri ihtivâ eden Kur'an, kalb-i Muhammedî demek olan Levh-i Mahfûz'dadır. Azameti ve ihatasıyla mecîd'dir o... Bu levh, tebdil, tağyir ve şeytanların sû-i zan (tahyil) ve süslü yalanları (tezviratı) oraya atmalarından korunmuştur."[71]

İsmail Hakkı Bursavî şöyle demiştir: "Rasulüllah (sav), vahyin nüzulü esnasında acele eder ve Cibril ile yarışır, onu geçerdi.[72] Zira o, Cibril'in nüzûlünden önce indirilecek ayetleri kalbinde hazır bulur ve oradan okurdu; çünkü levh-i kalb

[68] Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, II/360.

[69] Nehcuvanî, Şeyh Nîmetullah b. Mahmûd, *el-Fevâtihu'l-İlâhiyye ve'l-Mefâtihu'l-Ğaybiyye,* İstanbul, 1325, II/500.

[70] Bkz. Bursavî, *Ruhu'l-Beyân*, X/396.

[71] Muhyiddin İbn Ârabî, *Tefsîru'l-Kur'ani'l-Kerîm,* Tahkîk Dr. Murtaza Gâlib, Beyrut, 1981, II/790.

[72] "Cibril ile yarışır, onu geçerdi." cümlesi ayetlerde yoktur. (Bkz. Tâhâ, 20/114; Kıyame, 75/16-19)

levh-i Zat'tır. Levh-i Mahfûz ise onun sûretidir. İşte, anlatılan bu mânâya göre, herhangi bir şey hususunda Zat'tan zuhur olmadıkça levhten zuhur olmaz. Böylece Cibril, levh sûretinden emir ve nehiy mahalline iner. Bu sebeple onun makamı "Sidre"dir. (Ötesine hiçbir mahlûkun varamayacağı Arş mevkii) menzili ve durağı ezelîdir."[73]

Anlaşılıyor ki, "Sûfiyye" ıstılâhında *el-Levhu'l-Mahfûz*, *levh-i kaza* da denilen levh-i evvelin külli bilgilerinin tafsil edildiği, sebeplerine bağlandığı *levh-i kader*'dir. Buna Kitab-ı Mübîn ve Nefs-i Külli de denilmektedir. Artık Alîm olan Allah katında söz ve hüküm değiştirilmez. Tüm âlemlerde gerçekleşen tasarrufât, orada sayılarıyla, çizgileriyle birlikte, tam da olacağı şekliyle resmedilmiştir... "el-Kur'anu'l-Mecîd" de oradan indirilmiştir. Bir kısım sufîlere göre ise Levh-i Mahfûz, Peygamberlerin, evliyanın ve onların varisleri durumunda olan ariflerin kalbidir...

7. İslâm Filozoflarına Göre Levh-i Mahfûz

Kimi Filozoflara göre *el-aklu'l-faal*, kimine göre de *en-nefsü'l-küllî* olarak tarif edilen *levh-i mahfûz*, Gazalî'nin Tehâfütü'l-Felâsife adlı eserinde şöyle tanıtılmıştır:

"Levh-i Mahfûz'dan maksat, göklerin ruhlarıdır. Âlemdeki cüzlerin orada nakşedilmesi, ezberlenen şeylerin insanın beynine verilmiş olan hafızada nakşedilmesine benzer. Ancak bu, onun katı, yaygın bir cisim olup çocukların tahtaya yazı yazması gibi, üzerine objelerin yazılmış olması anlamında değildir; çünkü bu yazma, onun çokluğunu ve üzerine yazılanların ihata edilmesini gerektirir. Yazılan şeylerin sonu olmazsa, üzerine yazılan şeylerin de sonu olmaması icap eder. Ayrıca sonsuz objelerin sayılı çizgilerle cismin üzerinde bulunması da tarif edilemez."[74]

Aralarında Farabî'nin de yer aldığı bazı filozoflar, uyuyan kimsenin uykusunda görüp de gördüğü rüyanın, daha sonra olduğu gibi çıkmasını da, insanın *Levh-i Mahfûz* ile olan alakasından ve orada olanları okumasından kaynaklandığı kanaatindedirler. Buna göre, "Uyuyan bir kişi, bir şeye muttali olunca o şey, ya ayniyle ezberinde kalmış olacaktır veya muhayyile gücü onu, hızlıca taklide yeltenecektir. Zira muhayyile gücünün tabiatında objeleri, biraz uygun olan benzerleriyle uyuşturup taklit etme veya ondan zıtlarına intikal etme yeteneği vardır...[75]

Peygamberler, ruhî güç ve kabiliyetleri sebebiyle vahyi, doğrudan levh-i mahfûzdan almaktadırlar. Mesela Peygamberimiz Muhammed Mustafa (sav) gayba muttali olmaktadır. Peygamber'in ruhî gücü, zaman zaman fazla kuvvetle-

[73] Bursavî, *Kenz-i Mahfî*, s. 16, 17.

[74] Gazalî, Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed (v. 505/1111), *Tehâfütü'l-Felâsife*, s. 145.

[75] Farabî, Ebu Nasr, *Kitabu Ârâi Ehli'l-Medineti'l-Fâdıla* (tahkik: Dr. Elbir Nasrî Nadir), Beyrut, 1991, s. 124-126; Ayrıca bkz. *el-Medinetü'l-Fazıla* (İslâm Klasikleri) M.E.B. Yayınları, Ankara, 2001, s. 81-87.

nir, zahirî duyular (hissî meşgaleler) onları kuşatamazlar. "Kuvve-i mütehayyile (hayal edici güç) güçlenip hâkimiyet sağlayarak duyuların meşguliyeti onu kuşatmayınca levh-i mahfûza muttalî olur. Gelecekte olacak cüz'î şeylerin şekli, onun zihnine işlenir. Bu husus diğer insanlarda uykuda, peygamberlerde ise uyanık iken hâsıl olur. Eğer bütün varlıklar Levh-i Mahfûz'da sabit olmasaydı, peygamberler uyurken ya da uyanıkken gaybı (görülmeyen şeyleri) bilemezlerdi. Evet, *Kalem*, kıyamet gününe kadar olacak şeylerin hepsini oraya (levh-i mahfûza) işlemiştir."[76]

Levh-i Mahfûz'un, Tasavvufî ve Felsefî eserlerde kâinatın sistemine sokulmuş, bazen *akl-ı faal* bazen de *nefs-i küllî* olarak izah edildiğini anlamış olduk.

Buraya kadarki kısımda, giriş mahiyetinde dil, Kur'an, hadisler, müfessirler, kısmen de mutasavvıflar ve filozoflar vasıtasıyla Levh-i Mahfûz'un ne olduğu hakkında az, çok bir bilgi edinmiş olduk ve belli bir levh tasavvuruna eriştik denilebilir. Şimdi de bu ilahî gerçeğin içeriği hakkında ve doğrudan doğruya Kur'an'dan bilgiler sunmaya çalışacağız.

B. KUR'AN-I KERİM AÇISINDAN LEVH-İ MAHFÛZ'UN MUHTEVASI

İlgili düşünür ve ilim adamlarından nakletmiş olduğumuz bu açıklamalar gösteriyor ki, Kur'an'da *Levh, Ümmü'l-Kitab, Kitab-ı Mübîn* vb. adlarla isimlendirilen *Levh-i Mahfûz*, henüz somut evren, dolayısıyla zaman ve mekân yaratılmadan önce, orada yaratılacak her şeyin en ince ayrıntılarına varıncaya kadar kaydedildiği, değişik bir ifâde ile söylemek gerekirse, plânlanıp koruma altına alındığı asıl bir kitaptır. Gazalî'nin deyimiyle "göklerin ruhu" ya da kozmik evrenin soyut varlığıdır o. Kur'an ve ondan önce Hz. Musa'ya indirilen Tevrat, Davud'a indirilen Zebur, İsa'ya verilen İncil ve İbrahim, İsmail, İdris ve Şit'e (aleyhimüsselâm) verilen sayfalar/suhuf da onun yazılı ayetler bölümünü oluşturmaktadırlar.[77] Nitekim Zemahşerî, Razî ve İbn Kesir gibi tahkik ehli müfessirler şu ayetlerin bu mânâda indirildiğini söylemektedirler:

"Biz, senden önce de elçiler gönderdik; onların da eşleri ve çocukları var idi... Allah'ın izni olmadan, hiç bir peygamberin bir âyet/kitap getirmesi mümkün değildir. Her dönem/ecel için bir kitap vardır; Allah, dilediği kitabı siler (yürürlükten kaldırır), dilediğini de sabit kılar (yürürlüğe koyar)! Zira 'Ana Kitap' O'nun katındadır..."[78]

Adı geçen müfessirler demişlerdir ki, buradaki "ana kitap"tan maksat, yaygın adıyla Levh-i Mahfûz'dur. Bunun Kur'an'ın ve ondan önceki *kitap* ve *suhuf*'ların kaynağı olduğunda en ufak bir şüphe yoktur.[79] Tevrat, Zebur ve İncil, ait oldukları dönemler, asırlar için bu kaynaktan indirilmiştir. Süresi tamamlanan

[76] Bkz. *Tehâfütü'l-Felâsife*, s. 145-155; Fârâbî, *el-Medinetü'l-Fazıla*, s. 81-87.
[77] Bkz. A'lâ, 87/19.
[78] Ra'd, 13/38, 39.
[79] Bkz. Zemahşerî, *Keşşaf*, I/534; Razî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, XIX/66; İbn Kesir, *Tefsir,* IV/392.

her ilahî kitap, bir biçimde silinmiş, yürürlükten kaldırılmış, onun yerine diğeri getirilip yerleştirilmiştir… En son indirilen Kur'an ise süresizdir. Onu yürürlükten kaldıracak hiçbir kitap gelmeyeceği gibi, kıyamete kadar da onun koruyucusu yüce Allah'tır…

Buraya kadar yaptığımız tespitlere göre, Levh-i Mahfûz'da sadece Kur'an ve diğer Semavî Kitaplar değil, bugüne kadar yaratılmış ve yaratılacak her şey; âlemdeki cüzlerin tamamı oraya nakşedilmiştir. O hâlde, bu soyut evreni daha yakından tanımak için ilim adamlarının tartışılır görüşlerini şimdilik bir yana bırakıp doğrudan doğruya Kur'an'a yönelmekte ve ilgili ayetlere bir göz atmakta yarar vardır. Çünkü iğne, ancak kaybedildiği yerde aranırsa bulunur…[80]

1. Göklerde ve Yerdeki Her Şeyin Kaynağı Olarak Levh-i Mahfûz

"Allah'ın gökte ve yerdekilerin hepsini bildiğini bilmiyor musun?[81] Muhakkak ki bunlar, bir kitapta kayıtlıdır. Kuşkusuz bu, Allah için pek kolaydır."[82]

"...Yeryüzünde ve gökte zerre/atom ağırlığınca; bundan daha küçük ya da daha büyük hiç bir şey Rabb'inden gizli değildir; hepsi de Kitab-ı Mübin'de mutlaka kayıtlıdır."[83]

"Allah, karada ve denizde ne varsa hepsini bilir. Onun bilgisi dışında bir yaprak dahi düşmez; O yerin karanlıklarındaki tek bir dâneyi/tohum dahi bilir; yaş ve kuru, her şey apaçık bir kitapta kayıtlıdır."[84]

Kur'an'da *"Göklerde ve Yerdekiler…"* deyimiyle, Allah'dan başka her şey/mâsiva, evrenin bütünü, yaratılmışların hepsi kast edilir… "*...Yaş ve kuru, ne varsa, hepsi.."* ifâdesi ise Türkçemizde de "istisnasız her şey" anlamında bir deyimdir. Bu ayette de aynı mânâda kullanılmıştır. Yani hem makro düzeyde evrenin bütününü hem de mikro düzeyde yaratılmışların tamamını kapsamaktadır. Buna göre, evrenin yaratılış süreci de dâhil, her şey; rızıklar, ömürler, ameller vs. vukuundan önce, mutlaka Levh-i Mahfûza yazılmıştır.[85]

2. İnsanların Yaratılış Süreçleri de Levh-i Mahfûz'da Yazılıdır

"İnsanın yaratılış süreci üzerinden öyle bir zaman dilimi geçmiştir ki, o evrede, insan olarak zikredilmeye değer hiçbir şey değildi o! Şüphesiz Biz, insanı

[80] Nakledilir ki, Nasreddin Hoca, bir gün evinin önünde yere eğilmiş aranıp duruyormuş. Oradan geçen komşusu sormuş: Hoca ne arıyorsun? Hoca cevap vermiş: Elimdeki iğneyi düşürdüm, onu arıyorum. İğneyi nerede düşürdün? Evin içinde. Peki, neden burada arıyorsun, düşürdüğün yerde arasana! deyince Hoca şu cevabı vermiş: Orası karanlık, burası ise aydınlık, o sebeple burada arıyorum, cevabını vermiş…

[81] Krş. *"Yavrucuğum! Yaptığın kötülük, bir tek hardal tanesi ağırlığınca olsa ve bir kayanın kovuğunda veya göklerde ya da arzın içinde bulunsa... Bil ki Allah, mutlaka onu (hesap gününde mizana) getirir. Çünkü Allah her şeye nüfuz eder, her şeyden haberdardır!"* (Lokman, 31/16)

[82] Hac, 22/70.

[83] Yunus, 10/61; Sebe, 34/3

[84] En'am, 6/59

[85] Bkz. Taberi, *Camiu'l-Beyan*, XXIX/11; Razî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, XXX/78, 79; Kurtubî, *el-Cami' Li Ahkâmi'l-Kur'an*, XVIII/223; Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, VIII/5264.

bileşik bir nutfeden/zigottan yarattık; onu evrelerden geçirerek sonuçta işiten, gören insan yaptık. Şüphesiz Biz ona dosdoğru yolu gösterdik; artık ister şükreder, isterse nankörlük..."[86]

İnsanın yaratılma süreçleri içerisindeki *"...İnsan olarak zikredilmeye değer hiçbir şey değildi..."* denilen süreç, hiç şüphesiz Kur'an'da, "Vallahü enbeteküm mine'l-erdı nebaten"[87] şeklinde ifade edilen, insanın arzdan bitki olarak yaratılma sürecidir. Bu süreçte yaratılmakta olan insan, henüz insan olarak zikre değer hiçbir şey değildir. Bu durumun bir benzeri de şu ayette ifade edilmiştir: *"İnsan: "Ben öldüğüm zaman mı tekrar diri olarak çıkartılacağım?" diyor. Peki, bu insan Bizim onu daha önce hiçbir şey değilken yarattığımızı hatırlamıyor mu?"*[88] Nitekim şu ayetlerde de bu konuya açıklık getirilmektedir:

"O sizi, arzdan yaratmaya başladığında da annelerinizin karınlarında ceninler/embriyo olarak yaratırken de iyi biliyordu. O nedenle kendinizi temize çıkartmaya kalkışmayın! O, takvaya sarılanın kim olduğunu çok iyi bilmektedir."[89]

"Sizi önce topraktan, sonra nutfeden (sperm) var eden[90] sonra da sizi erkek ve dişi olarak birbirinize eş yapan Allah'tır. Her dişinin karnında taşıdığı ve doğurduğu şey O'nun bilgisi dâhilindedir. Hayattaki bir canlıya verilen ömür de, ömründen kısaltılan süre de mutlaka bir kitapta yazılıdır. Bunlar, Allah için hiç de zor değildir."[91]

Bu ve benzeri ayetlere göre, Allah Teâlâ, hayvanlar için bir yavru, bitkiler için bir ürün, insanlar için de harika bir bebek olarak yaratılıncaya dek her şeyi, topraktan yaratmaya başladığı andan itibaren an be an gelişmekte olan bütün safhalarıyla bilmektedir. Hepsi de en ince detayına kadar Levh-i Mahfûz'da kaydedilmiştir. Özellikle dünyaya gelen her canlının/insanın yaratılış süreci üzerinden geçen şu üç evre, Levh-i Mahfûzda kaydedilmiş ve Allah tarafından bilinmektedir.

[86] İnsan, 76/1-3. Bu âyete şöyle bir mânâ da verilmiştir: *"İnsan üzerinden, insan olarak zikredilmeye değer hiç bir şey olmadığı, uzun bir zaman dilimi geçmedi mi?!"* (Bkz. *Kur'an-ı Kerim ve Açıklamalı Meali* (Hayreddin Karaman ve Arkadaşları), TDV Yayınları, Ankara, 2003, s.577)

[87] Nuh, 71/17.

[88] Meryem, 19/66, 67.

[89] Necm, 53/32.

[90] Bkz. Hac, 22/5-7; Mü'minun, 23/12-14.

[91] Fatır, 35/11. Anlaşılıyor ki, kâinatta hiçbir şey ne tesadüfe bırakılmış ne kendiliğinden gerçekleşmekte ne de Allah'ın bilgisi dışındadır... Deistlerin iddia ettikleri gibi: 'Tanrı, eşyayı ilk defa yaratmış, kanunlara bağlayıp kendi seyr-i tabiisine bırakmış" olmadığı gibi "Tanrı küllü bilir, cüzleri bilmez" de değildir. (Geniş bilgi için bkz. Hüsameddin Erdem, TDV İslam Ansiklopedisi, 'DEİZM' mad., IX/109-111) *"O karada ve denizde ne varsa, hepsini bilir. Onun bilgisi dışında bir yaprak dahi düşmez; O yerin karanlıklarındaki tek bir dâneyi dahi bilir; yaş ve kuru, ne varsa hepsi apaçık bir kitapta kayıtlıdır."* (En'âm, 6/59)

a. *"Allah sizi topraktan bir bitki olarak bitirdi..."*[92] ayetiyle işaret edilen, babanın sulbünde nutfe/sperm, annenin yumurtalığında yumurtaya/ovum dönüşmeden önceki topraktan yaratılmış bitkisel ve hayvansal gıdalar ve onun da öncesi evresidir. Az önce de belirttiğimiz gibi, İnsan sûresinin birinci ayetinde bahis konusu olan evre budur. Ki, bu evrede insan'dan söz etmek, henüz mümkün değildir. Ama Allah'ın bilgisinde ve Levh-i Mahfûz'da insanın yaratılma süreci başlatılmıştır, yaratılmakta olan insanın ilk ve aslî hücrelerini yapacak olan elementler varlığa doğru gelmektedir. Bu demektir ki, hasat edilen ve yenerek tüketilen tüm bitkiler, Levh-i Mahfûzda kayıtlı olup yaratılacak olan insanlara potansiyel olarak gebedirler. Tıpkı şu hasat edilmekte ve derlenmekte olan 2007 yılının bitki ve ürünlerinin, potansiyel olarak gelecek nesillerin ilk hücrelerine gebe oldukları gibi...

b. *"İnsan yaratıldığı şeye bir baksın! O, sulp ile terâib arasından fışkırarak çıkmakta olan bir sudan* (meniden/nutfeden) *yaratılmıştır,"*[93] ayetinde işaret edildiği üzere, alınan bitkisel, hayvansal ve madensel besinler -ki, hepsi de, asılları itibariyle su ve topraktandır- sindirim sistemi vasıtasıyla insan vücudunda bel ile kaburga kemikleri arasında eşeysel/genital organların hücrelerine, oradan da nutfe ve ovuma dönüşme evresine girmişlerdir. Bu süreçte de insanı vücuda getirecek olan temel **hücrelerden; özellikle sperm'den söz edildiği açıktır.**

c. Burada söz konusu olan, döllenme ile birlikte başlayan ve ana rahminde ceninin/embriyo teşekkül ederek yaratılışı tamamlanıncaya kadar geçen şu yedi evredir: *Nutfe* (sperm), *nutfetün emşac* (zigot), ***alaka/embrio*** **(rahme tutunan hücreler),** *muhallaka mudğa* (yaratılışı kemiğe doğru devam etmekte olan et parçası), *gayr-ı muhallaka mudğa* (olduğu gibi kalan et parçası), *kemikler* (iskelet), *kemiklere et giydirilmesi*... Buharî'de nakledilen bir hadise göre, yaklaşık 40 gün içerisinde bu evreler tamamlanır.[94] Kalan sekiz ayda ise teşekkül etmiş olan her organ tamamlanma sürecini kemâle erdirerek fonksiyonel hâle gelir.[95]

Şu ayetlerde de insanın yaratılış sürecindeki bu üç safhaya işaret vardır:

"...Seni (önce) topraktan, sonra nutfeden/sperm yaratan, daha sonra da düzenleyip (gören, işiten ve anlayan) bir insan şekline sokan Allah'ı inkâr mı ediyorsun!"[96]

"Allah, her şeyi güzel yaratmış;[97] insanı yaratmaya balçıktan başlamıştır. Sonra onun neslini hakir bir suyun/menî özünden[98] yaratmayı sürdürmektedir O.

[92] Nuh, 71/17.

[93] Tarık, 86/6

[94] Buhari, *Kader*, 1; Müslim, *Kader*, 1.

[95] Bkz. Hacc, 22/5; Mü'minun, 23/12-14; Kıyâme, 75/36-40. Geniş bilgi için bkz. Duman, M. Zeki, *Kur'an ve Tıbba Göre İnsanın Yaratılışı ve Tüp Bebek Hadisesi*, Nil Yayınları, İzmir, 1990.

[96] Kehf, 18/37.

[97] Bkz. Neml, 27/88; Mülk, 67/3-4.

Daha sonra ona şekil verip tam bir insan yaptı ve ruhundan üfledi...[99] Size kulaklar, gözler ve kalpler[100] verdi. Ne de az şükür ediyorsunuz!"[101]

Bunlardan da anlaşılıyor ki, Allah, yaratılış süreci içerisinde, *"henüz insan olarak zikre değer hiçbir şey değilken"*[102] yaratmakta olduğu insanı bildiği gibi, onu ana rahmine düşmeden önce, ana rahmine düştükten sonra ve üç karanlık bölge içerisinde tavırdan tavra geçirerek/*nebtelîhi* var ederken[103] yarattığı şeyi her hâliyle bilmektedir. Ayrıca onun yaratılışını tamamlayıp gören, işiten ve akleden bir insan olarak yaratırken[104] bilmektedir. Her insanı, kendi irade ve arzusuna göre yaşarken de bilmektedir. O (c.c.), insanın ömrünün sonuna kadar yaşayacaklarını da bilmektedir; hatta ölüp toprağa karıştıktan sonra bedeninden nelerin eksilip nelerin de kalıcı olduğu da Allah'ın bilgisi dâhilindedir.[105] Çünkü bilgiye konu olan her şey O'ndadır ve Levh-i Mahfûz'da kayıtlıdır…

→

[98] Ayetteki *'Mâin mehin'*, hakir bir su anlamındadır. Bundan maksat, erkeklerin sırt ile göğüs kemikleri arasından vücuda gelmeye başlayan (Tarık, 86/7, 8) sonra da testislerden fışkırarak çıkan *meni*dir. Meninin sülâlesi (özü) ise, içindeki zürriyet/tohumlar/spermlerdir. (Bkz. Yasin, 36/77)

[99] Kanaatimizce ruh, zannedildiği gibi *cenin* dört aylık olunca veriliyor denilemez. Çünkü hadd-i zatında ruh, canlılık ve hareket kabiliyeti olarak *spermde*, onun vasıtasıyla döllediği *ovumla* birlikte oluşturdukları *zigotta* (nutfetün emşâc) (İnsan, 76/2) mevcuttur. Döllenmeden/fertilizasyon sonra oluşan zigot, tevhid bilgisi de dâhil (Bkz. A'raf, 7/172, 173), doğacak insanın bütün karakterlerini zatında taşımaktadır. Ruhun idrak kuvvesi/kaabiliyeti ise, embriyo rahimdeki teşekkül sürecini, yani *nutfetün emşâc, alaka, mudğa, kemik, kemiğe et giydirilmesi* ve diğer yaratılışlarının tamamlanması (Mü'minun, 23/12-14) evrelerini tamamlayıp cenin/*fötüse* dönüştükten sonra algı biçiminde yavaş yavaş gelişecek; doğumdan sonra ileriki yaşlara doğru bu gelişme süreci tasavvur, temyiz, kavrama ve idrak şeklinde devam edecektir. (Bkz. Hicr, 15/29; Saad, 38/72; A'lâ, 87/2)

[100] Kur'an'da zihinsel faaliyetler için genelde merkez olarak kalp kullanılır, bu anlamda beyinden hiç söz edilmez. Kalp algı vasıtalarıyla beyine gelip algılanan verilerin itminanla kabullenilme, benimsenme ve tasdik yeri olduğu için beyin yerine kullanılıyor olabilir?... Duyu organları algılar, beyin/akıl temyiz ve tespit yapar, kalp de onun o olduğunu veya olmadığını onaylar... Fârâbî'ye göre, vücutta asıl olan ve ana rahminde ilk teşekkül eden organ kalptir. Bedenin hâkimi ve reisi de odur. Dimağ ikinci derecede hâkim uzuvdur. Diğer uzuvlara, ancak kalbin reisliği altında reislik eder. Dimağ kalbe hizmet eder, diğer uzuvlar da kalbin maksatlarına göre dimağa hizmet ederler. Bu bakımdan dimağ, bir konak kâhyasına benzer... (Bkz. *el-Medinetü'l-Fazıla*, s.57 vd.)

[101] Secde, 32/7-9 (Geniş bilgi için bkz. Alak, 96/2; Mü'minun, 23/12-14).

102 Bkz. İnsan, 76/1.

[103] Zümer, 39/6.

[104] Secde, 32/7-9.

[105] Hayatlarında İlâhî bir kitaptan hiç okumamış, dolayısıyla âhiret hayatı ile ilgili hiç bir bilgi sahibi olmamış müşrikler, âhiret hayatından bahseden âyetleri işitince şaşırdılar ve: *"...Bu, acayip bir şeydir; biz öldükten ve toprak olduktan sonra mı diriltileceğiz?! Bu, (akla) uzak bir dönüştür" dediler..."* Âs b. Vâil, eline bir çürümüş kemik parçası aldı, Rasulüllah'ın karşısına geçti ve onu parmakları arasında ufalayıp toz hâline getirdikten sonra: *"Çürümüş olan bu kemiğe, yeniden kim hayat verecekmiş?!"* dedi. Ona Allah'ın cevabı şu olmuştur:

"Şu insan, kendisini bir nutfeden/spermden yarattığımızı görmedi mi ki, kalkmış da bize apaçık bir düşman kesiliveriyor! Yaratılışını unutmuş, bir de bize: "Şu çürümüş kemiği kim diriltecek?" diyerek misal veriyor! De ki onu, ilk defa yaratan diriltecektir; O, her durumda yaratmayı bilendir. Hâlen yakmakta olduğunuz şu yeşil ağaçtaki ateşi yaratan da O'dur. Gökleri ve yeri yaratan, onların benzerlerini de yaratmaya, hiç güç yetiremez mi?! Evet, O buna da kadirdir. Zira O, emsalsiz yaratıcıdır, her şeyi bilendir... Nitekim, bir şeyi yaratmak istediği zaman O'nun işi, ona, sadece: 'ol!' demektir; o da hemen oluverir!... Her şeyin hükümranlığı elinde olan Allah'ın şanı ne yücedir! Ve siz O'na döndürüleceksiniz!" (Yasin, 36/77-83.)

3. İnsanın ve Tabiatın Kaderi/ Alın Yazısı da Levh-i Mahfûz'da Kayıtlıdır

"Yeryüzüne ve sizin başınıza gelecek her musibet, yaratılmadan önce mutlaka bir kitapta yazılmıştır..."[106]

"Kıyamet gününden önce helâk edeceğimiz ya da çetin bir azaba çarptıracağımız her belde, mutlaka Kitap'ta yazılmıştır."[107]

Bu iki ayette ise yeryüzüne gelecek olan depremler, heyelanlar, sel felaketleri, yangınlar, kasırgalar, tsunamiler vb. doğal felaketler, yer, zaman ve miktarlarıyla birlikte bir *kitap*ta mutlaka kaydedilmiş olduğu söylenmektedir. Tabiî ki sonuçları da… Aynı kitapta, toptan veya fert fert insanların başlarına gelecek olan hastalıklar, kazalar, belalar ve savaşların da vücuda gelmeden önce ezelde yazıldığı da anlaşılmaktadır. Bilhassa, ikinci ayette, yalnız "Yeryüzüne ve insanlara gelecek musibetlerden söz edildiği sanılmamalıdır; zira birinci ayetteki "*her şey..."* tabiri ile insanlara ve yeryüzüne gelecek bütün iyilik ve güzelliklerin de yaratılmadan önce aynı kitapta yazılı olduğu söylenmektedir...

4. Ölü Bedenlerin Toprakta Kaybettikleri de Korunanlar da Levh-i Mahfûz'dadır

Allah'ın dilemesi hâriç, ne yok var olur ne de var olan bir şey yok olur. Yaratılmış her şey bir biçimde varlığını korumaktadır. Ölüm de yok olmak demek değildir. İnsan bedeni, çürüyüp moleküller ve zerreler/atom hâlinde toprağa karışmakla kaybolmaz; onu yeniden vücuda getirecek bir tohum, zerre mutlaka bir biçimde korunmaktadır. Her şey, aynı zamanda muhkem bir kitapta mutlaka korunmaktadır. Her şeyin sahibi yüce Allah, bu konu ile ilgili ayetlerinde şöyle buyuruyor:

"Muhakkak ki ölüleri dirilten, hayattayken yaptıkları ve geride bıraktıkları eserlerini yazan Biziz, Biz! Ayrıca ayrıntılı olarak sayıp kaydettiğimiz her şey apaçık bir Kitap'ta (İmâmin mübîn)'de kayıtlıdır."[108]

"De ki, sizi yere eken O'dur,[109] yalnız O'nun huzuruna götürülüp toplanacaksınız!"[110]

[106] Hadîd, 57/22.

[107] İsrâ, 17/58.

[108] Yâsîn, 36/12. Ayetteki*"takdim ettikleri,"* insanların, yaşarken iyi ya da kötü, işleyip hesap günü ortaya çıkarılmak üzere gönderdikleri amelleri anlamındadır. Mesela, *"Ey iman edenler, Allah'a karşı gelmekten sakının! Herkes yarın için ne göndermiş/hazırlamış bir baksın! Allah'a karşı gelmekten sakının!. Zira Allah yaptıklarınızdan haberdardır. Sakın ha, Allah'ı unutanlar, O'nun da kendilerine nefislerini unutturduğu kimseler gibi olmayın! Bunlar fasıklardır."* (Haşr, 59/18-20) Ayetteki *"eserleri"* ise, geride bıraktıkları şeylerdir. Kişi öldükten sonra bile, onların varlığı devam ettiği sürece, onlardan sevap ya da günah kazanmaları devam eder. Rasulüllah (sav) şöyle buyurmuştur: "Kim iyi bir yol/çığır açarsa, ondan dolayı bir sevap kazanır. O çığırdan gidenlerin kazandıkları sevaplar kadar bir sevap daha kazanır. Kim de kötü bir çığır açarsa, ondan dolayı bir günah kazanır. Ayrıca o yoldan gidenlerin kazandıkları günahlar kadar bir günah daha kazanır. Kişi ölmüş de olsa, eserleri devam ettiği sürece kazançları da devam eder." (Bkz. Müslim, "İlim", 15; "Zekât", 69)

[109] Ayetteki *"Zerae fi'l-ard"*, ifadesindeki zerae fiili, lügatte saçtı, dağıttı, tarlaya tohum ekti, tarladan mahsul kaldırdı gibi mânâlara gelmektedir. Aynı kökten 'zerre' kelimesi tohum, partikül, küçük par-

→

"Oysa Biz, yerin kendilerinden neyi noksanlaştırdığını bilmekteyiz; bir de yanımızda, her şeyi muhafaza eden bir kitap (Kitâbin hafîz) bulunmaktadır..."[111]

"…Onların bilgisi Rabbimin yanında bir kitaptadır; Rabbim şaşırmaz ve unutmaz da. İşledikleri her şey sayfalarda mevcuttur; küçük, büyük hepsi satır satır yazılmıştır."[112]

Topraktan gelen Âdemoğlu, öldüğü zaman oraya dönmekte ve vakti geldiği zaman yine oradan çıkartılacaktır. Bu her müminin, hakkında hiç şüphesi olmadığı imanıdır.[113] Cenab-ı Allah'ın da buyurduğu gibi:

"Dediler ki: 'Biz, çürümüş kemiklere, ufalanıp toz hâline döndüğümüz zaman mı? Gerçekten biz mi yeni bir yaratılışla diriltileceğiz?' Onlara de ki: 'İster taşa dönüşün, ister demire… Veya aklınızca imkânsız gördüğünüz herhangi bir yaratığa dönseniz bile, evet… Bizi kim tekrar yaratacak?' diyecekler. De ki: 'Sizi ilk defa yaratan diriltecektir.' Sana doğru boyunlarını uzatıp başlarını sallayarak: 'Peki, bu ne zamanmış?' diyecekler. De ki: '"Çok yakında olabilir!' Allah sizi çağırdığı gün, derhâl hamd ederek O'nun çağrısına koşacaksınız. (O zaman) dünyada pek az bir süre kaldığınızı sanacaksınız…"[114]

Ayette de geçtiği üzere, yerin insanın bedeninden eksilttiği, fakat yok edemediği tohumlar/zerrât hakkında Rasûlullah'dan (sav) şöyle bir rivayet gelmiştir: "Âdemoğlunun, 'acbu'z-zeneb'den başka bedeninin tamamı çürür ve hepsini toprak yer; yalnız 'acbu'z-zeneb' kalır; yeniden yaratma da ondandır ve onun üzerinden başlatılır."[115] Bir başka hadisinde Allah'ın Elçisi şöyle demiştir: "Sonra Allah gökten bir su indirir ve o su ile ölüler, bitkinin yerden bitişi gibi kabirlerinden çıkarlar. İnsan cesedi bütünüyle çürüyüp yok olsa da ondan acbu'z-zeneb yok olmaz. İnsanlar bundan yeniden yaratılacaklardır."[116]

Hadislerde geçen acbu'z-zeneb terkibi, her şeyin en son kısmı anlamına gelen *acb* ile kuyruk anlamına gelen *zeneb* kelimelerinden oluşmuştur. İlgili kaynaklarda omurga zincirinin en son kısmı, kuyruk sokumu kemiği olarak bilinir. Bu demektir ki, her insanın, bütün genetik özelliklerini taşıyan bir hücresi, toprakta korunacak ve o tohum, tekrar yaratılışın esasını teşkil edecektir. Allah'ın, yeniden

→

çacık ve atom anlamında isim olarak kullanılmaktadır. *"Biz sizi topraktan halk ettik; sizi yine oraya döndüreceğiz ve bir kez daha sizi ondan çıkaracağız"* (Tâhâ, 20/55) âyeti, yeniden yaratılmak üzere her insanın toprağa tohum olarak ekildiğini de ifâde etmektedir.

110 Mülk, 67/24

111 Kâf, 50/2-4.

112 Kamer, 54/52-53.

113 Tâhâ, 20/55. Ayrıca bkz. Bakara, 2/28; Ğafir, 40/11.

114 İsrâ, 17/49-52.

115 Bkz. Buhârî, Tefsîr, 39/Zümer suresi, 2, 3, 78; Müslim, Fiten, 141-143; İbn Kesîr, *Tefsîr*, VI/523.

116 Bkz. Buhârî, Tefsîr, 39/Zümer suresi, 2, 3, 78; Müslim, Fiten, 141-143; Yavuz, Yunus Şevki, "Acbu'z-zeneb", *DİA*, İstanbul, 1988, I/319.

yaratırken yapacağı işi ise en ince detayına varıncaya kadar satır satır yazılmış olan ilk projenin/*Levh-i Mahfûz* ikinci safhasını uygulamaya koymak olmalıdır:

"Kitap sayfalarını dürer gibi göğü dürdüğümüz gün, ilk yaratmaya başladığımız gibi (yaratmayı) tekrar edeceğiz. Bu, bizim üzerimize bir vaattir, Biz de bunun yapıcısıyız!..."[117] ayetlerinin de bunu söylediği kanaatindeyiz.

Bilhassa yukarıda dört grup hâlinde meallerini verdiğimiz ayetlerden anlaşılmıştır ki *Levh-i Mahfûz,* eğer Allah'ın ezelî bilgisinin âlemlere; özellikle insana bakan yönü ise bu bilgi -teşbihte hata olmasın!- sanki kullanıcıların fiziksel ve kültürel ihtiyaçlarını karşılamak üzere fen ve sanat kurallarına uygun olarak düşünülüp kararlaştırılmış bir tasarımın projeye dönüştürülmesi gibi Allah'ın, evreni yaratmaya başlamadan önce var ettiği soyut bir projesi niteliğindedir. Bu projenin bir unsuru olan zaman, soyut evrenin en küçük parçacıkları olan anlar, günler, haftalar, aylar, yıllar, asırlar ve devirler... bütün muhtevalarıyla birlikte bu makro plânın bölümlerini ifâde eden birimler olarak su gibi akmakta ve soyut âlemi, birlikte yaratıldığı mekân içerisinde somut âleme, *ibdâ, inşâ, halk…* adıyla intikal ettirmektedir... Kur'an'da da belirtildiği üzere, iki günde/süreçte yerküre, iki günde yerküre üzerinde canlıların ihtiyaçlarını karşılayacak erzak/gıdalar ve iki günde de yedi kat semâ olmak üzere, toplam altı günde/evrede yaratılıp düzenlenmiştir.[118] Yani insanın tüm ihtiyaçlarına cevap verecek olan madenler, bitkiler, hayvanlar yaratıldıktan sonra ilk insan Âdem ve eşi yaratıldılar. O ikisinden de onların çocukları Habil, Kabil… Ardından da Şit, İdris, Nuh, İbrahim, Musa, İsa ve Hz. Muhammed'in yaşadığı asırlar... Yüce Yaratıcı'nın *"Kün!"* emri ile birlikte, gaz ve toz bulutu öncesinden itibaren adım adım yaratılarak somut evrene dönüşüm sürecinin şu ana kadar *levh*'de yer alan kısmı yaratılmıştır. Kıyametin kopma sürecinin başlaması anlamına gelen Sur'a üfleme anına kadar bütün yaratılacak olanlar da öncekiler gibi, sahneye aksetmekte olan filim şeridinin kareleri şeklinde, sırası geldikçe varlık âlemine yaratılmak sûretiyle yansıtılacaktır.[119] *"Göklerde ve yerdekiler O'ndan istemektedirler. O her an bir iş üzerinde (onların ihtiyaçlarına cevap vermekte)dir."*[120] ayetinde ifade edildiği gibi, şu anda yaratma süreci devam etmektedir. Yaratma süreci tamamlandıktan sonra kıyâmet süreci devreye girecektir… Her şey, parçalanarak en son zerre/atom yok olup şu geçici varlık âleminden gidene dek, yüce Allah'ın bilgisi, iradesi, izni ve "Ümmü'l-Kitap'ta kaydedildiği biçimde yokluğa doğru gidecektir. Daha sonra da *"Se-nefruğu leküm eyyühessekalân…"/ "Ey insanlar ve cinler topluluğu, elbet bir gün sizin için boşalacağım/sizi cezalandırmak için vaktim olacak"*[121] ayetinde işaret edildiği üzere, ebedî

117 Enbiyâ, 21/104. Ayrıca bkz. Ahkâf, 46/33; Kâf, 50/15.
118 Bkz. Fussilet, 41/9-11.
119 Bkz. Rahmân, 55/31.
120 Rahman, 55/29.
121 Rahman, 55/31.

ceza ve mükâfatın verilmesi amacıyla yeniden yaratma süreci başlatılacaktır. Denilebilir ki, âhiret hayatındaki yeniden yaratma, aynı projenin ikinci safhasının uygulamaya konulmasıyla gerçekleşecektir. Muhtemeldir ki, âhirette her şahsın eline verilecek olan amel defteri de Levh-i Mahfûz'un, yani o mükemmel projenin, şahsın dünya hayatının tümünü kapsayan ve kendisiyle ilgili bir bölümüdür. Hiç şüphe yok ki, "Kiramen Katibîn" adı verilen ve amelleri kaydetmekle görevlendirilen meleklerin kayda geçirdikleri ile ezelde yazılı olan tıpa tıp birbirinin aynısıdır.

5. Kur'an-ı Kerim de Levh-i Mahfûz'dadır

Makalemizin hemen başında peş peşe meallerini naklettiğimiz üç ayetten de anlaşıldığı üzere Kur'an'ı Kerim, yüce Allah'ın ezelî bilgisine dâhildir. O da ezelde Levh-i Mahfûz'a kaydedilenler arasındadır. Tabiî ki Tevrat, Zebur, İncil ve Âdem'e verilen 10 sayfa, Şit'e verilen 50 sayfa, İdris'e verilen 30 sayfa, İbrahim'e verilen 10 sayfa da…

Ayrıca şu ayetler de Kur'an'ın, *Levh-i Mahfûz* anlamında değerlendirdiğimiz, "Ümmü'l-Kitap"tan, diğer bir ifade ile "Allah katından", değişik bir ifade ile "Âlemlerin Rabbi"nden indirildiğini söylemektedirler. Hem de Levh-i Mahfûz'da soyut olarak kayıtlı bulunanın somut bir biçime büründürülerek indirildiğini söylediklerini düşünüyoruz.

"Ha, Mîm… Her şeyi açıklayan Kitab'a yemin olsun ki Biz, anlayasınız diye onu Arapça olarak indirilmiş bir Kur'an yaptık. Kuşkusuz o, Ümmü'l-Kitap'ta mevcut ve katımızda yüce ve hikmetli bir kitaptır."[122]

"Hâ, Mîm... Bu, Rahmân Rahîm Allah katından indirilmiş, bilen kimseler için âyetleri Arapça bir Kur'an olarak açıklanmış, müjdeleyici ve uyarıcı bir kitaptır."[123]

"Kuşkusuz Kur'an, âlemlerin Rabbinden pasajlar hâlinde indirilmiştir. Ruhu'l-Emîn, uyarıcılardan olasın diye onu senin kalbine apaçık Arap Dili ile indirdi."[124]

"Biz Kur'an'ı hakk olarak indirdik, o da hakk olarak indi.[125] Seni de, salt müjdeci ve uyarıcı olarak gönderdik..."[126]

Şu ayetin de tüm kitapların kaynağı olarak Levh-i Mahfûz'a işaret ettiği kanaatindeyiz:

[122] Zuhruf, 43/1-4.

[123] Fussilet, 41/1-4.

[124] Şuara, 26/192-195.

[125] Kur'an gerek vahiy gerekse tebliğ esnasında aslî gerçek/hakk hüviyetini koruyarak indirilmiş ve inmiştir. *"Kuşkusuz O, Azîz bir kitaptır; önünden de ardından da ona batıl gelip giremez. O, her şeyi yerli yerince yapan, övülmüş Allah tarafından indirilmiştir..."* (Fussilet, 41/41, 42)

[126] İsra, 17/105.

"Biz, senden önce de elçiler gönderdik; onların da hanımları ve çocukları vardı. Allah'ın izni olmadan, hiçbir peygamberin bir ayet/kitap getirmesi mümkün değildir. Her süre/dönem için bir kitap vardır; Allah dilediği kitabı nesh eder, dilediğini yürürlüğe koyar! Zira 'Ana Kitap' O'nun katındadır."[127]

C. "KELÂMULLAH" DA DÂHİL HER ŞEY LEVH-İ MAHFÛZ'A NASIL KAYDEDİLDİ?

Giriş bölümünde de sözü edildiği üzere, Allah Teâlâ, Hz. Peygamber'e ilk vahyinde kalemden söz etmiş ve ikincisinde ise *"Kalem'e* ve *kalemin yazdıklarına yemin olsun ki!…"* diyerek, kalemi ve onun yazdıklarını gündeme getirmiştir. Pek çok müfessir bunu İbn Abbas ve Ebu Hureyre'den nakledilen şu rivayet ile açıklamıştır: Rasulüllah (sav) dedi ki: "Allah'ın ilk yarattığı şey kalemdir. Ona, "Yaz!" dedi. O da: "Neyi yazayım?" deyince: "Kaderi…" (başka bir rivayette): "Kıyâmete kadar olacak şeyleri..." Başka bir rivayette: "Ebediyete kadar olan ve olacak her şeyi yaz" buyurdu. O da ebediyete kadar olacak şeylerin hepsini yazdı."[128]

Allah'ın, evrendeki her şeyi, belli bir zaman belli bir amaç için; belli bir ölçü, belli bir hesap ve belli bir miktarda yarattığı Kur'an'da açıkça ifade edilmiştir.[129] Her şey belli ve sayılıdır…

Hiç şüphe yok ki, ayet ve hadislerdeki "levh", "kalem", ona "yaz!" emri ve kalemin yazdığı "satırlar" ve benzerleri birer sembol ve sembolik ifadelerdir. Konuyu insanın anlayış düzeyine yaklaştırmak ve anlatılan asıl mânâyı idrak ettirmek içindirler. Biliniyor ki dilde sembollerin, sadece sembolik değeri vardır. Asıl ve gerçek olan onlar vasıtasıyla anlatılmak istenen mânâdır…

Hadislerdeki kalem ve kalemin yazması ile ilgili rivayetler ve kanaatlerin tahkik, tenkit ve tashihe ihtiyacı olsa da[130] ayetler göz önünde bulundurulduğunda denilebilir ki, yüce Yaratıcı, henüz hiçbir şeyi yaratmadan önce, sonsuz ilmi ve ezelî bilgisi ile kâinâtı ve onun cüz'î bir parçasını teşkil eden *Kelâmullah*'ı *Levh-i Mahfûz'a,* soyut evrenin muhtevasından olarak oraya kaydetmiştir. En azından bu husus ayetlerde açıktır. *Levh-i Mahfûz*'a kaydedilen evren, zamanı geldikçe Allah'ın bilgi, ilgi ve irâdesi dâhilinde ve Levh'de kaydedildiği şekliyle yaratılarak

[127] Ra'd, 13/38-39. Tematik paragraf hâlinde ayetlerin meali şudur: *"Biz, aynı şekilde Kur'an'ı da sana Arapça bir hüküm olarak indirdik. Sana gelen bilgiden sonra eğer onların arzularına* uyacak ulursan *seni Allah'tan koruyacak ne bir veli ne de bir koruyucu bulunur! Biz, senden önce de elçiler gönderdik; onların da hanımları ve çocukları vardı. Allah'ın izni olmadan, hiçbir peygamberin bir kitap getirmesi mümkün değildir. Her süre/dönem için bir kitap vardır; Allah, dilediği kitabı siler (yürürlükten kaldırır), dilediğini de sabit kılar (yürürlüğe koyar)! Zira 'Ana Kitap' O'nun katındadır."* (Ra'd, 13/37-39)

[128] Tirmizî, Tefsir, 68/Kalem Suresi, 76; Taberî, *Camiu'l-Beyan*, XXIX/11; Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb,* XXX/78, 79; Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'an*, XVIII/223; Bkz. İbn Kesîr, *Tefsîr*, V/448; Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, VIII/5264.

[129] Bkz. Hicr, 15/21; Kamer, 54/49; Rahmân, 55/1-13.

[130] Çünkü, bazı müfessirler demişlerdir ki, buradaki *kalem* cins isimdir; ondan maksat, genel anlamda göklerde ve yeryüzündeki bütün yazıcıların kullandıkları soyut ve somut kalemlerdir. Bizim kanaatimizce de âyetlerin bağlamları bu görüşü desteklemektedir.

somut âleme intikal ettirilmektedir. Şu ayet Kur'an'ın indirilişi ile ilgili yönüyle bu konuda bir misal olabilir: *"Sana indirdiğine bizzat Allah şahitlik eder; zira onu O, bilgisi dâhilinde indirmiştir, melekler de buna şahittirler. Hepsi bir yana, Allah'ın şahitliği sana kâfidir!"* [131]

D. LEVH-İ MAHFÛZ VE KADER

Yukarıda da değinildiği üzere, Levh-i Mahfûz, bir anlamda bütün hâlinde evrenin, teker teker bireylerin önceden, ezelî bir bilgiye dayalı olarak takdir edilip yazılmış olan kaderidir. Zira Cenab-ı Allah, "İlim" vasfı ile yaratılacak olan her şeyin zamanını, mekânını, oluşum sürecini sebep ve sonuçlarıyla birlikte orada belirlemiş ve kudret kalemi ile yazmıştır. Elbette her insanın yazgısı da bu plânın bir parçasıdır. İnsanın güç ve iradesini aşan-aşmayan tüm yazgıları; Kur'an'daki ifadesiyle, *"Boyunlara geçirilen talihi/kuşu"*[132] da en ince detaylarına varıncaya kadar bu kitapta kayıtlıdır. Bir insanın hayatı boyunca yaşadığı ve yaşayacağı burada yazılı olandan başkası değildir. Hatta âhiretteki bile…

"Bizim Rabbimiz, her şeye yaratılışını veren sonra da yol gösterendir"[133] ayetinde de ifâde edildiği gibi, Allah'ın, yaratılış amacına uygun olarak sayılı, hesaplı ve ölçülü bir biçimde düzenlediği, sonra da hedefine doğru yönlendirdiği eşya[134] soyut âlemden somut evrene intikal ânı geldikçe yaratılmak sûretiyle kazaya dönüşmektedir. Her şey, teker teker Alîm ve Habîr olan Allah'ın bilgisi ve irâdesi dâhilinde gerçekleşmektedir. O, eşyayı, yaratmadan önce, yaratırken ve yarattıktan sonra her yönüyle bildiği gibi, insanların, ister kendi irade ve tercihleriyle olsun ister irade dışı olsun, yaptıkları şeylerin hepsini hem zihinlerde tasavvur hâlindeyken hem fiiliyata dökülürken hem de olgu hâlinde en ince detaylarına varıncaya kadar ihata etmiş durumdadır.[135] Hatta kul, yapmakta olduğu şeyin akıbetini bilmezken, Allah onu da bilmektedir.

Levh-ı Mahfûz, diğer bir ifade ile *soyut evren*, Allah'ın bilgi ve irâdesi dâhilinde ve ayniyle somut olarak yaratılırken, bunun bir parçası olan insan da ilk insan Âdem'in yaratılmasıyla yaratılma sürecine dâhil edilmiştir... Somut evrende her

[131] Nisâ, 4/166.

[132] İsra, 17/13. Ayetteki *tâir* kelimesi, lügatte kanatlarıyla uçan her şey, özellikle kuş, talih kuşu anlamındadır. Mecazî olarak ister hayır olsun ister şer, insandan çıkıp ceza ve mükâfat açısından kendisini bağlayan söz, iş ve davranışları; ameli ve talihi demektir (İbn Kesîr, *Tefsir*, V/47). Şu imtihan ortamında (Mülk, 67/2) insanın her yaptığı değerlendirilmek üzere kaydedilmektedir (Kaf, 50/17, 18; İnfitar, 82/10-14). İrade sahibi hiçbir insanın, yetişkinlik çağına girdiği andan itibaren mecbur olacağı önceden yazılmış bağlayıcı bir ameli bulunmamaktadır. Sorumluluk, her mükellefin, kendi karakterine göre (İsra, 17/84), hür irade ve tercihiyle işlediği (İsra, 17/84) yapıp etmelerine göredir. İnsan iradesini aşan kaderi ise, sırf imtihan ve teslimiyet içindir…

[133] Bkz. Ra'd, 13/8; Tâhâ, 20/50; Rahmân, 55/1-10.

[134] Bkz. A'lâ, 87/1-3.

[135] *"Bir şeyi açıklamış da olsanız veya gizleseniz (O'nun için bir şey değişmez); muhakkak ki Allah her şeyi bilir."* (Ahzab, 33/54) *"Sözünüzü ister açıktan söyleyin ister gizli… Hiç şüphesiz O, kalplerin sahip olduğu şeyleri dahi bilir. Dikkat edin! Yaratan hiç bilmez mi¿!"* (Mülk, 67/14, 15)

şey, işleyiş bakımından Allah'ın belirleyip koyduğu kanunlara bağlı olarak hareketlerini sistemli ve düzenli bir şekilde gerçekleştirmektedirler.[136] İnsanlar ve cinler ise mükellefiyet çağına girdikleri ândan itibâren, yükümlülük taşıyan irâdeli hareketlerinin tamamında sorumluluk ve sonuçlarına katlanmak kaydıyla serbesttirler. Din bakımından yetişkin her insan, rüşt çağına (Hanefî mezhebine göre bu çağ 18 yaşına girmekle başlar) erdiği andan itibaren, iradeli eylemlerinde ezelde çizilmiş ve yönlendirilmiş bir plânın işleyişte zorunlu bir parçası olarak değil, kendi hür irâdesi ve tercihi ile hareket etmektedir. Allah'ın yazması kaderi, akıl, irade ve tercih sahibi mükellef insanı asla bağlamamaktadır. Çünkü Ebû Hanife'nin de söylediği gibi, "Dünyada ve âhirette Allah'ın dilemesi, kaderi, kazası, bilgisi, yazgısı ve *Levh-i Mahfûz*'da yazması olmaksızın hiçbir şey var olmaz. Ancak, Allah'ın yazması, o şeyi vasf etmekledir, hüküm ile değildir.."[137]

Fıkh-ı Ekber şârihlerinden Ebu'l-Müntehâ, Ebu Hanife'nin bu sözlerini şöyle izah etmiştir: "Yani, Allah Teâlâ, her şey hakkında böyle böyle olacak, diye yazmıştır; fakat şöyle şöyle olmalıdır, olsun diye yazmamıştır. Bunun daha geniş açıklaması şudur: Varlıklar, Allah yazdığı zaman var değildi. Levh-i Mahfûz'da Allah Teâlâ, var olacak eşyayı vasf etmek sûretiyle kazasına uygun olarak, olacak, diye yazmıştır; ancak bunu bir emir tarzında yazmamıştır. Yani "bu iş olacak", demiştir; "olmalıdır", dememiştir. Çünkü Allah, olacak bir iş için "olsun", derse, o anda eşyanın var olması gerekir. Zira yaratılanın, yaratanın yaratma ile ilgili emrinden sonraya kalmasını tasavvur mümkün değildir."[138]

Biz bu açıklamalardan şunu anlamaktayız: Allah Teâlâ, mükellef her insanın kendi özgür iradesi ile nerede, ne zaman ve nasıl davranacağını ilm-i ezelîsi ile bilmiş ve o bilgisine göre Levh-i Mahfûz'a kaydetmiştir. Hiçbir insan, tüm irâdeli hareketlerinde, kazaya dönüşünceye kadar kendisi hakkında herhangi bir bilgiye sahip değildir, yani kaderini bilmemektedir. O nedenle peygamberler de dâhil herkes kaderine göre değil, kendi hür düşünce, irâde ve tercihine göre yaşamaktadır. Bu demektir ki, hiçbir mükellef, düşünce ve eylemlerinde Allah'ın bilgisi ve

[136] *"Rabb'imiz, her şeye yaratılışını veren sonra da yol gösterendir."* (Tâhâ, 20/50)

[137] Ebu Hanife, İmamu A'zam Numan b. Sabit (v. 150/767) *el-Fıkhu'l-Ekber,* (Mustafa Öz, *İmam-ı Azam'ın Beş Eseri*), s. 72.

[138] Yine Fıkh-ı Ekber şârihlerinden Ebu'l-Muntehâ, Ebû Hanifenin bu sözünü şöyle açıklamıştır: "Yüce Allah, Levh-i Mahfûz'a her şeyi güzellik, çirkinlik, uzunluk, genişlik, küçüklük, büyüklük, azlık, çokluk, hafiflik, ağırlık, sıcaklık, soğukluk, yaşlık, kuruluk, itaat, ma'siyet, irâde, kudret, kesb ve bunların dışında nitelik, hâl, ahlâk gibi vasıflarıyla yazmıştır. Bir şeyin vasıfsız, sebepsiz mücerred bir hüküm ile meydana gelmesini yazmamıştır. Meselâ Allah, Levh-i mahfûz'a, 'Zeyd mü'min, Amr da kâfir olsun' diye yazmamıştır. Eğer böyle yazacak olsaydı, Zeyd imana, Amr da küfre zorlanmış olacaktı. Çünkü Allah'ın vukuuna hükmettiği şey, mutlaka gerçekleşecektir. Zira Allah hükmeder ve O'nun hükmünü de hiç kimse sorgulayamaz. Fakat Yüce Allah, Levh-i mahfûz'a şöyle yazmıştır: "Zeyd, kendi ihtiyar ve kudretiyle mü'min olacak; küfrü değil, imanı murad edecektir. Amr da kendi ihtiyar ve kudretiyle kâfir olacak imanı değil, küfrü murad edecektir." [Ebu'l-Müntehâ, *Şerhu'l-Fıkhı'l-Ekber*, İstanbul, 1984, s. 11 (Benli, Abdullah, *Kur'an'ı Kerim'de Arş, Kürsî, Kalem-i A'lâ ve Levh-i Mahfûz*, s . 64'den naklen).]

kaderinin baskısı altında değildir. Tıpkı, yıllar öncesinden Ay'ın veya Güneş'in tutulacağını bilimsel verilere göre tespit edip açıklayan Uzay Bilim Adamlarının bu bilgilerinin, Ay'ın ve Güneş'in tutulmalarına hiçbir etkilerinin söz konusu olmadığı gibi... Peygamberlerin Levh-i Mahfûz'a vâkıf oldukları ve kaderlerini oradan okuyarak yaşadıkları da söylenemez; zira bu görüş mesnetsizdir. Kur'an'da ve Sünnette bunu destekleyen bir nass mevcut olmadığı gibi Cenab-ı Allah'ın adalet ilkesine de uygun değildir!

Yukarıda geçmişti, Tasavvuf Erbabının Levh-i Mahfûz anlayışına göre, Allah'ın dilediği peygamberleri ve dostları onu görür ve oradakileri okuyarak kaderlerini yaşarlar... Allah dilerse, elbette dilediği şeyi gerçekleştirir; istediği kimseye Levh-i Mahfûzu da gösterebilir... Buna hiçbir güç mani olamaz… Ancak biz, Kur'an'da, Peygamberlerin Levh-i Mahfûz'a vâkıf oldukları ve kaderlerini oradan okuyarak yaşadıklarına dair en ufak bir bilgiye rastlayamadık. Meleklerin de Levh-i Mahfûzu gördükleri ve Âdem'in halife olarak yaratılmasına itirazlarının oradan okudukları bilgiye dayandığı düşüncesi[139] de Kur'an'a ve sahih bir hadise dayanmamaktadır. Cibril Hz. Peygamber'e pasajlar hâlinde Kur'an'ı inzal ederken, o da Levh'den görerek Cibril'in okuduklarını onunla yarışırcasına okuyordu, sözü de nasslara dayalı bir görüş değildir… Bu konuda Kur'an'dan okuduğumuz ve inandığımız şey şudur: Allah bildirmediği sürece, melekler ve peygamberler de dâhil, hiçbir beşer gaybı bilemez. O'nun ilminden en ufak bir bilgiyi ihata edemez… Ayrıcalıklı olarak yaratılmış hiç kimsenin olmadığı da malumdur… Peygamberlerin Levh-i Mahfûz'u gördükleri ve oradan kaderlerini inceleyerek yaşadıkları hakkında, kendilerinden intikal etmiş bir bilgi de mevcut değildir. Onlar da diğer insanlar gibi imtihan dünyasında, kendi bilgi, bilinç ve kabiliyetleri çerçevesinde yaşamaktadırlar; *"Kesinlikle Biz, elçi olarak gönderilenlere de soracağız…"*[140] ayetinde açıkça belirtildiği üzere, hem yükümlüdürler hem sorumlu… "La yüs'el ammâ yef'al…" olan, yani yaptıklarından sorgulanmayacak olan sadece Allah'tır…[141] Bilinen odur ki, irâdeli eylemlerinde her insan, kendi kaderini kendisi yaşamaktadır, onu yönlendiren şahsından başka hiç bir faktör söz konusu değildir...

Sözün özü şudur: Yüce Allah, insanların ve cinlerin dışındaki tüm varlıkları ezelde takdir ettiği plâna göre yaratıp yönlendirirken, insanın kendi kudret ve irâdesi dâhilindeki eylemlerini ve o eylemlere bağlı olguları, onun kendi tercihine bağlı olarak yaratmaktadır!... İrade, tercih, azim ve eylem insandan, insandaki yapma mekanizmasını, yani iradeye bağlı hareketleri gerçekleştiren organları ve sinirsel sistemleri işlevsel kılmak/yaratma da Allah'tandır...

[139] Bkz. Zemahşerî, *Keşşaf*, I/129; Alûsî, *Rûhu'l-Meânî*, I/224.
[140] A'raf, 7/6.
[141] Enbiya, 21/23.

İşte elimizdeki şu Kur'an-ı Kerim, yaklaşık on beş milyar yıl olduğu tahmin edilen somut evren geçmişinden, dünya yılı[142] ve güneş takvimi ile M.S. 610-632 yıllarının, fizikî, tarihî, siyasî, sosyal, kültürel... yönlerini bütün muhtevasıyla kapsayan dönemdeki Levh-i Mahfûz'un, yaklaşık yirmi üç yıllık kısmında yer alan soyut kısmıdır. Bu soyut kelâm, Cebrail vasıtası ve *"Apaçık Arap dili ile Hz. Muhammed'in kalbine pasajlar hâlinde bölüm bölüm okunarak inzal edilmiş",*[143] Rasulüllah'ın tebliği ile hem yazıya hem de yaşanmakta olan bireysel ve toplumsal hayata intikal ettirilmiştir. Aynı zaman dilimi içerisinde yazılı bir metin hâlinde kitaba dönüştürülmüştür.

E. NİÇİN LEVH-İ MAHFÛZ?

İzzet Derveze demiştir ki, "Her ne kadar insanlar, olaylara ve düşüncelere karşı korunmasını ve sabit kalmasını istedikleri şeyleri yazıp çizmeyi alışkanlık hâline getirmişlerse de Allah'ın (Azze ve Celle), kendi kelâmını, ilmini, işlerini, miktarlarını ve mukadderâtını maddî levhalara yazmaktan münezzehtir, O'nun böyle bir şeye (akıl ve not defterine) ihtiyacı yoktur."[144] Evet, Allah'ın, kulların ihtiyaç duydukları şeylere ihtiyacı yoktur; zaten *Levh-i Mahfûz*'a kaydettiğini söylediği şeyleri de ihtiyacından dolayı kaydettiğini söylememektedir. Hadd-i zatında O, *"Sameddir…"* hiçbir şeye ve hiçbir kimseye muhtaç da değildir. Muhtaç olan kullarıdır… Fakat her şeyi ezelde *Levh-i Mahfûz*'a yazdığını kendisi söylediğine göre, Allah'ın, kendi ilmini vs. korumaya ihtiyacı yoktur, diyerek yazıldığı gerçeğini de inkâr etmek doğru değildir. Elbette bunun bir hikmeti vardır ve olmalıdır da... Zira O, abesle iştigal etmez![145]; *"Hiçbir şeyi oyun olsun diye de yaratmamıştır!"*[146] Her şeyi 'hakk" vasfı ile ve mutlaka son derece önemli bir amaç için yaratmıştır. Kur'an'da bunu ifade eden pek çok ayet bulunmaktadır.[147]

Eğer Levh-i Mahfûz, yüce Allah'ın sonsuz ilmi; o ilmin varlık âlemine bakan yönünün sembolik bir ifadesi ise - ki bizim kanaatimiz o doğrultudadır - "Niçin Lev-i Mahfûz?" diye bir soruyu sormaya mahal kalamaz; çünkü Alîm olan Allah, kendisini tanıtırken, sonsuz ve sınırsız ilminin kâinata bakan yönünü ve kapsamını insanlık âlemine bu şekilde açmış ve tanıtmıştır; insana, insanın yükümlülük ve sorumluluklarını kapsayan ve kendisiyle bir biçimde ilgili olan bilgilerini arz etmiştir de denilebilir…

Ayrıca denilebilir ki, Allah'ın, kâinatta olmasını takdir ettiği şeyleri daha önce Levh-i Mahfûz'da yazmış olması, O'nun bütün işlerini ezelî ilmi ile yüce bir

[142] Krş. *"Allah'ın takdirince, gökleri ve yeri yarattığı günden beri Allah katında ayların sayısı on ikidir; bunlardan dördü haram aylardır. Bu, (takip edilmesi gereken) dosdoğru bir yoldur*!" (Tevbe, 9/36)

[143] Şuarâ, 26/193-195.

[144] Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, I/259.

[145] *"Biz göğü, yeri ve ikisi arasında olan şeyleri boş yere/batıl yaratmadık!"* (Sâd, 38/27)

[146] *"Biz göğü, yeri ve ikisi arasında olan şeyleri oyun oynayalım diye yaratmadık!"* (Enbiyâ, 21/16)

[147] Mesela bkz. En'âm, 6/73; Duhân, 44/39; Câsiye, 45/22.

hikmet, hassas bir plân ve program/sünnetullah çerçevesinde tahakkuk ettiğini göstermek içindir. Kendi mükemmelliğinin ispatıdır… Veya O, her biri bir ya da birden fazla sıfatının tecellisi olarak yarattığı eşyayı, onların bağlı bulunduğu hakikatleri/tabiî kanunları ve yaratılış seyirlerini insanların algı düzeyine yaklaştırmak, onları düşündürmek ve eşyanın yaratılış sürecini çözümleme yöntemiyle ilâhî gerçeklere ulaşmalarını sağlamak içindir de denilebilir.[148] Nitekim demiştir ki O: *"Yeryüzüne ve sizin başınıza gelecek her musîbet, yaratılmadan önce mutlaka bir kitapta yazılmıştır (...) ki, elinizden kaçırdıklarınıza üzülmeyesiniz, Allah'ın lütfettikleriyle de şımarmayasınız! Zira Allah, kendini beğenmiş, böbürlenen hiç kimseyi sevmez!"*[149] Demek ki, Levh-i Mahfûz'un varlığının bir hikmeti de önceden alınan gerekli bütün tedbirlere rağmen veya nereden geldiği bilinmeden başa gelen bir musibeti, yeniden değerlendirdikten ve gereken dersi aldıktan sonra, sıkıntıya düşen insana artık üzülmenin bir yararı olmayacağını anlatmak ve 'kaderim buymuş… Elbette hiçbir şey hikmetsiz değildir! Üzücü, can yakıcı da olsa, inşaallah bunda benim için bir hayır vardır…' deyip uzun boylu kederlenmesini ve onun üzerinde daha fazla durmasını, boş yere zaman harcamasını... önlemektir denilebilir.

Yüce Allah, olacak her şeyi Levh-i Mahfûz'a yazmakla, dünya hayatında yaratılmış ve yaratılacak olanların, âhirette yeniden yaratılacakların hepsini ezelî ilmi ile ihata ettiğini, böyle bir uygulama ile bize bilgi veriyor da denilebilir...

İbrahim Hakkı hazretleri de bunun sebebini şöyle açıklamıştır: "Hak Teâlâ'nın, kullarının işlerini Levh-i Mahfûz'a yazması gök ve yer ehlinin, yaratılmışların işlerinin ezelî ilme uygun olarak vücuda geldiğini bilmeleri içindir;"[150] Hiç bir şeyin tesadüfî, amaçsız ve yüce Yaratıcıdan bağımsız olmadığını ifade etmek içindir…

Uzak bir ihtimal de olsa, her eserin, vücuda gelmeden önce mutlaka zihinde, muhayyel de olsa bir bilgisinin olduğunu, insanların da önemli işlerini, önceden edinilmiş bilgiye, üzerinde çalışılmış hassas projelere dayalı olarak yapmalarını teşvik için yazmıştır da denilebilir. Tabiî ki Allah, bununla muradının ne olduğunu daha iyi bilir!...

F. LEVH-İ MAHFÛZ'UN GERÇEKLİĞİNE YAPILAN İTİRAZLAR

Günümüzde, Kur'an'ın Levh-i Mahfûz'da ve oradan indirildiği anlayışının bazı usul konularında bir takım çelişki ve tutarsızlıkların ortaya çıkacağı gerekçesiyle Levh-i Mahfûz'un gerçekliğine itiraz edilmektedir.[151] Biz bu itirazların, aşa-

[148] Krş. Hac, 22/5.

[149] Hadîd, 57/22.

[150] İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, s. 32.

[151] Bkz. Ateş, Abdurranman., *Tefsir Geleneğinde Levh-i Mahfuz Düşüncesi*, İslamî Araştırmalar Dergisi, cilt: 16, sayı:3, yıl: 2003, s. 391-404.

ğıda izah edileceği üzere, Kur'an'daki gerçeğe değil, gerçekliğiyle örtüşmeyen bir takım Kur'an tasavvurlarına, hatta Kur'an dışı anlayışlara ve zanlara dayandığı kanaatindeyiz.

Meselâ Nasır Hamid Ebu Zeyd demiştir ki: "Kur'an metninin Levh-i Mahfûzda önceden yazılı bir varlık olarak algılanması, "metinle kültürel olgu arasındaki diyalektiğin göz ardı edilmesi" anlamına gelecektir.[152] Dolayısıyla bu ve benzeri düşünceler "Kur'an'ı, kendisine vücut veren olgudan ve içinde teşekkül ettiği kültürden soyutlayan bir düşüncenin kabul görmesinde pay sahibidirler. Bu düşünce Kur'an'ı, insanın karşı koyması mümkün olmayan ilahî bir güç tarafından olguya dikte ettirilen önceden mevcut bir kitap olarak kabul etmeyi zorunlu kılacaktır…"[153] Kur'an'ın toptan dünya semasına indirildiği/inzal düşüncesine de Nasır Hamid Ebu Zeyd'in itirazı var…[154]

Bizce Nasır Hamid'in bu endişeleri yersizdir. Biraz da Levh-i Mahfûz gerçeğini Kur'an'da tanıtıldığı kadarıyla olsun, tanımamaktan kaynaklandığı kanaatindeyiz. Çünkü Kur'an'ın indirilişinde ve metnin teşekkülünde nass-olgu ilişkisi inkâr edilemez bir gerçektir... Bizim bu konudaki düşüncemiz ise şudur: Tarih içerisinde gerçekleşen her şey tarihseldir. Kur'an-ı Kerim de, asıl kaynağından, belli bir çağda, belli bir bölgede, belli bir zaman diliminde ve belli bir topluma hitap ederek inzal edilen bir kitap olması hasebiyle târihe dil, ses, söz, nazım ve metin olarak somut bir biçimde yansımış bir kitaptır... Muhtevası itibariyle Kur'an, Arş'ın Arz'a cevabıdır. Arz-talep yöntemiyle inzal edilmiş; zaman ve zeminin öne çıkardığı en öncelikli ve güncel konuları açıklamak ve sorunlara neşter vurmak amacıyla indirilmiştir.[155] Mekkî sûrelerle Medenî sûrelerin muhteva ve hitap farklılıkları bunun apaçık şahididir… Bu yüzden denilebilir ki, vahyin zamanını, zeminini, konusunu, adedini, hitap tarzını, üslûbunu ve muhtevasını da âyetlerin indiriliş yöntemi belirlemiştir. *"Nitekim, onların sana getirdikleri her temsile karşılık Biz de sana, mutlaka hakikati ve en güzel açıklamayı getirmekteyiz."*[156] ayeti de bunun güzel bir örneğidir… Ancak bu gerçek, Kur'an'daki adıyla *Levh*, yaygın kabul gören adıyla *Levh-i Mahfûz* gerçeğine de mani değildir. Çünkü Kur'an'ın tarihe yansıyanı ile Levh-i Mahfûzdaki, ayna görüntü misali, birbirinin her bakımdan aynıdır. Aralarında sadece soyut ve somut farkı bulunmaktadır. Yaratılışta, metni vücuda getirdiği söylenen kültür de dâhil, bakan ve görebilen göz tara-

[152] Nasır Hamid Ebu Zeyd, *İlahî Hitabın Tabiatı* (çev. Mehmet Emin Maşalı), Ankara, 2001, s. 63.

[153] Nasr Hamid, *İlahî Hitabın Tabiatı*, s. 93.

[154] Bkz. Nasr Hamid, *İlahî Hitabın Tabiatı*, s. 131.

[155] Kur'an'ın tarihsel olması, onun evrensel olmasına da mani değildir. Kur'an-ı Kerim'in dil, lafız, nazım ve mânâ itibariyle İlahî olması, Levh-i Mahfûzda önceden kaydedilmiş olması, insana ve insanın temel ihtiyaçlarına hitap etmesi; hakikate ve ahlâkî faziletlere yönlendirmesi, özellikle de akla, ilme ve tefekküre önemle teşvik edip, ilmî/bilimsel gerçeklere aykırı hiçbir âyet içermemesi… gibi daha pek çok özellikleriyle de evrensel bir yol göstericidir...

[156] Furkan, 25/33.

fından gözlemlenebilen ya da gözlemlenemeyen her şey en ince detaylarına varıncaya kadar Levh'de soyut hâlde bulunmaktadır… Tıpkı beynimizdeki Kur'an ile kâğıt üzerinde yazılı Kur'an gibi… Dolayısıyla Kur'an'ın Levh-i Mahfûzda mevcudiyeti "metinle kültürel olgu arasındaki diyalektiğin göz ardı edilmesi" anlamına gelmeyecektir. Çünkü onlar Levh-i Mahfûzda da birbirlerinden ayrı değiller… Dolayısıyla Levh'te de o diyalektik aynıyla mevcuttur. Yüce Allah, ilm-i ezelisi ile onu öyle bilmiş ve olsun diye değil, olacak diye kayda geçmiştir… Levh-i Mahfûz düşüncesi, "Kur'an'ı, kendisine vücut veren olgudan ve içinde teşekkül ettiği kültürden soyutlanması" anlamına hiç gelmez. "Bu düşünce, Kur'an'ı, insanın karşı koyması mümkün olmayan ilahî bir güç tarafından olguya dikte ettirilen önceden mevcut bir kitap olarak kabul etmeyi…" de zorunlu kılamaz. "Levh-i Mahfûz ve Kader" alt başlığı altında bu konuda da gerekli açıklamayı yapmıştık… Bilinmelidir ki, Levh-i Mahfûz, yukarıda da etraflıca açıklandığı gibi, Allah'ın ezelî ilmidir, o ilmin sembolik bir ifadesi olarak bize tanıtılmıştır. Orada kayıtlı olanlar, geçmiş ve gelecekteki, daha doğru bir ifade ile, olacak her şeyi ilm-i ezelisi ile ve olacağı şekliyle ihata eden Rabbü'l-âleminin takdir edip yazmasıdır.

Dahası var… Yüce Allah, Kur'an'da, âhiret hayatında yaşanacak olan pek çok sahneleri, hem de canlı tablolar şeklinde bize aktarmaktadır. Mesela Sâffât sûresinde nakledilen şu manzara, hem Levh-i Mahfûzda kayıtlı hem de Kur'an'da. Ama henüz yaşanmamış; fakat âhiret hayatı devreye girdiği zaman mutlaka yaşanacaktır. Bunda hiçbir kuşku yoktur:

"Cennetlikler birbirlerine dönmüş sohbet etmektedirler: İçlerinden biri dedi ki: "Benim bir dostum vardı. Bana: 'Sen de mi öldükten sonra yeniden diriltilmeye inananlardansın? Öldüğümüzde, toprağa ve çürümüş kemiğe döndükten sonra biz sahiden diriltilip ceza çekecek miyiz!" derdi. Karşısındakilere: "Siz onun ne durumda olduğunu öğrenmek ister misiniz?' dedi ve o anda dostuna baktı... Onu tam da cehennemin orta yerinde görüp ona seslendi: "Tallahi, sen beni az kalsın helâk edecektin! Eğer Rabb'imin lütfu erişmeseydi ben de kesinlikle ateşe konulanlardan olacaktım! Hani, ilk ölümümüzden başka ölmeyecek ve burada azap görmeyecektik?!" dedi... Kuşkusuz, büyük kurtuluş işte bu (adamın yaşadığı kurtuluş)dur: Çalışacaklar, böyle bir hayat için durmasın çalışsınlar!"[157]

Kanaatimizce bizimle ilgili Levh-i Mahfûz'dakiler ne ise bu sahnede nakledilenler de oradakinin aynıdır. Âhiret hayatında konuşulacaklar ve bu şahsın konuştukları bir kurgu ve ona dayalı bir konuşma değil, Allah'ın ilm-i ezelîsi ile bilip bize haber verdiği gelecekle, âhiret hayatı ile ilgili bir gerçektir. Bunu yaşayacak olan da içimizdekilerden, yani şu dünya hayatında yaşayanlardan biridir… Nitekim bu yazmanın bir dikte anlamı taşımadığını ve tavsifî olduğunu Ebu Hanife'den yaptığımız bir alıntı ve onun şerhleri ile yukarıda açıklamıştık.

[157] Saffat, 37/50-61.

Kur'an'daki *inzal* ve *tenzil* kelimelerinin ifade ettiği özel anlamlar saikıyla Kur'an'ın Kadir gecesinden, Dünya Semasında Beytü'l-İzze denilen (meçhul) bir yere veya Hz. Peygamber'in kalbine toptan indirildiği düşüncesi, ilk defa Râğıb'ın, bu iki kelimenin Kur'an'da kullanıldıkları anlamları göz önünde bulundurarak ortaya attığı ve bu anlayışın gerçek olup olmadığı tartışılan bir konudur. Bu düşüncenin Kur'an gerçeği ve Kur'an'daki bir gerçekle ilişkisi, dediğim gibi, tartışılmaktadır. Tartışılan bir konu, Kur'an'daki Levh-i Mahfûz gerçeğini yok saymayı gerektirmez… İleride bununla ilgili makalemizde gerekli cevap verilecektir…

"Mensuh ayetler(!)" meselesi de Levh-i Mahfûz gerçeğine mani değildir. Konuyu bilgi, bilinç/nosyon sahibi bir uzman olarak araştıran ve mesuliyetinin idrakini taşıyan ilim adamı olarak söylüyorum, Kur'an'da mensuh ayetler tartışması, müteahhirun ilim adamlarından bir kısmı, hatta çoğunluğu tarafından ve Kur'an gerçekleri bir tarafa bırakılarak yapılan gereksiz bir tartışmadır. Halefin tartıştığı biçimde nesh konusu doğrudan doğruya Kur'an'ın konusu değildir, olamaz da... Zaten Selef de böyle bir tartışmayı gündeme getirmemiştir. Onlar Kur'an'da söz konusu olan neshi, ilgili ayetler ve bütünlükleri çerçevesinde doğru anlamış ve böylesi yersiz ve mesnetsiz tartışmalara hiç girmemişlerdir; çünkü daha önceki birçok tahkik ehli ilim adamı gibi bizim de tespitimize göre, önceden indirilmiş ve hüküm içeren bir ayetin hükmünün daha sonradan indirilen bir ayetin hükmü ile kaldırılması, iptal edilmesi, değiştirilmesi söz konusu değildir. Metni mensuh hükmü baki veya hükmü mensuh metni baki yahut metni de hükmü de mensuh olmakla nitelendirilen bir nesh olayı Kur'an'da mevcut değildir.[158] Kur'an'dan, Müteahhirun ilim adamlarından çoğunluğunun anladığı mânâda neshe delil gösterilen ayetler, eğer tarihsel ve metinsel bütünlükleri, siyak ve sibakları da göz önünde bulundurularak paragraf ya da konu/pasaj bütünlükleri içerisinde okunacak olurlarsa o ayetlerin yaygın hâlde tartışılan nesh'ten bahsetmedikleri görülecektir.[159] Mensuh denilen ayetler de mânâ ve maksatları iyi anlaşılır ve tematik paragraf ve pasaj bütünlükleri göz önünde bulundurularak okundukları takdirde, o ayetlerin de mensuh olmadıkları anlaşılacaktır.[160] Ayrıca

[158] Geniş bilgi için bkz. Duman, M. Zeki, Yakup Çiçek'in *Nasih Mensuh Biliminin Tefsire Getirdikleri ve Götürdükleri*; Bedrettin Çetiner'in *Kur'an'da Nesh Konusuna Değişik Bir Yaklaşım* konulu tebliğlerinin Müzakeresi, Kur'an ve Tefsir Araştırmaları III Tartışmalı İlmî Toplantı, 14-15 Ekim 2000, İstanbul, 2002, s. 395-420.

[159] Bakara, 2/106, Nahl, 16/101, Ra'd, 13/39'un meal ve tefsiri için bkz. Duman, M. Zeki, *Beyanü'l-Hak (Kur'an'ın Nüzul Sırasına Göre Tefsiri*, ilgili yerler…)

[160] Celalüddin es-Suyûtî: Ben Mensuh denilen ayetlerin nasihini de mensuhunu da titiz bir biçimde inceledim. Onlardan ancak şu 21 ayetin mensuh olduğunu gördüm. Bunların dışındaki ayetler hakkında nesh sahih değildir, demiş ve bu ayetleri kaydetmiştir.(Bkz. Suyûtî, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'an,* Beyrut, 1973, II/22, 23) Şah Veliyyullah Dihlevî de Suyûtî'nin mensuhtur dediği 21 ayeti incelediğini, ikisi hakkında kuşkum var, ama onlardan ancak şu beş ayetin mensuh olabileceği kanaatindeyim demiştir. (Bkz.ed-Dihlevî, Şah Veliyyullah Ahmed b. Abdirrahim, *el-Fevzü'l-Kebir fî Usûli't-Tefsir* (çev. Mehmed Sofuoğlu), Çağrı Yay. İstanbul, 1980, s. 35 vd.) Şatıbî ise, Kur'an'da mensuh ayet bulunmamaktadır, diyor ki, bizim kanaatimiz de o doğrultudadır. (Bkz. 161 No'lu dipnottaki referans)

Kur'an'ı indiren Allah'tır; "Allah'ın izni olmadan hiçbir peygamberin, bir ayet de olsa, getirmesi mümkün değildir."[161] Aynı şekilde, Allah dilemediği sürece, değil herhangi bir insan, bir peygamber'in bile bir ayetin hükmünü yürürlükten kaldırması da mümkün değildir. Öyleyse, Allah'tan ve Resulünden kesin bir belge, delil, şahit olmadan, bir kısım ilim adamları şu ayetin hükmü mensuhtur, diyebilmektedirler! Evet, böylesine bilimsellikten ve Kur'an gerçeğinden uzak bir tartışma konusu bahane edilerek Kur'an'daki bir gerçek nasıl inkâr edilebilir ki?

SONUÇ

Şan ve şerefi yüce, salt hikmet ve mu'ciz vasıflarıyla Kur'an-ı Kerim Allah'ın kelâmıdır. İnsanlık âlemine en son ilahî rehber/hüdâ olmak üzere "Âlemlerin Rabbi"nden, değişik bir ifade ile O'nun katındaki *Levh*'den indirilmiştir.

Lügatte yassı, düz satıh, yazı malzemesi, kâğıt, tahta gibi mânâlara gelen *levh*, Kur'an'da ve hadislerde de bu mânâlarda kullanılmıştır. Bu terim, Cenab-ı Hakk'ın ilm-i ezelisinde mevcut olup ezelde olması plânlanan her şeyin yansıtılıp kaydedildiği "Ümmü'l-Kitab", yani *Ana Kitap,* her şeyin en ince detaylarına kadar kendisinde tafsil edilip açıklandığı "Kitabin mübin" ve koruma altında bulundurulan "Kitabin meknûn" adlarıyla da Kur'an'da geçmektedir.

Levh-i Mahfûz gaybla ilgili olduğu için onun hakikatini kavramak, künhüne vakıf olmak beşer için mümkün değildir. Fakat Kur'an'da ve hadislerde tanıtıldığı kadarıyla ona yaklaşmak ve muhtevası hakkında bilgi edinmek de imkânsız değildir. Kur'an'da ve Hadislerde haber verildiğine göre, yüce Allah'ın ezelî bilgisini sembolize edene Levh-i Mahfûz, Kur'an da dâhil tüm ilâhî kitapların indirildiği temel kaynaktır. Son derece korunmuş olup kendisine ter temiz olanlardan başkasının erişmesi mümkün değildir. Göklerde ve yerde olmuş ve olacak her şey, değişik bir ifadeyle yaş ve kuru tüm varlıklar, en ince detaylarına varıncaya kadar, soyut bir biçimde bu Ana Kitap'ta kayıtlıdır.

Kur'an'da "Levh-i Mahfûz" tabiri geçmediği için bu gerçeğe karşı çıkanlar, her şeyin daha önceden kaydedilmiş olmasını kadere aykırı bulanlar, bunun bazı usul bilgilerine açısından da doğru olmayacağını savunanlar, ya bütün hâlinde Kur'an'ı tam olarak anlayamadıkları ya da "Usül bilgisi" dedikleri bilgilerinin doğrudan doğruya Kur'an'dan kaynaklanmadığı kanaatindeyiz.

Evet, Kur'an'da, isim olarak "el-levhu'l-Mahfûz" veya Türkçe'deki ifadesiyle Levh-i Mahfûz tabirleri geçmemektedir; ama *"Şüphesiz o, şerefli bir Kur'an'dır, korunmuş bir levhada bulunmaktadır..."*[162] mealindeki bu ayet de görmezlikten gelinemez.

[161] Bkz. Ra'd, 13/38.

[162] Burûc, 85/21, 22. Bkz. Kaf, 50/1.

Kanaatimizce, Tasavvuf Ehlinin *Akl-ı küllî*, Filozofların *el-Aklu'l-Faal* olarak da adlandırdıkları *Levh*'den maksat, kaynaklarda *Levh-i Mahfûz* olarak isimlendirilen Ana Kitap'tan başkası değildir.

Bize göre *Levh* ya da *Levh-i Mahfûz*, Cenab-ı Allah'ın ilm-i ezelîsinin açılımıdır, beşer idrakine yaklaştırılmış sembolik bir ifadesidir. O, en azından şu sonlu varlık âlemini, kopacak olan kıyamet sürecini ve ebedi âhiret hayatının tamamını, en ince detaylarına varıncaya kadar kapsamaktadır.

Yüce Yaratıcı, yaptığı her şeyi bilerek yapmaktadır. Olan ve olacak her şey O'nun ilmi, iradesi ve izni dâhilinde ve Levh-i Mahfûz'da bulunduğu şekliyle gerçekleşmektedir. Yaratılan her şey, var edileceği zaman, zemin, şartlar, tarihî ve kültürel arka plânıyla birlikte Levh-i Mahfûz'da kayıtlıdır. Sözgelimi tüm insanların yaratılış süreçleri, hayatları, öldükten sonraki akıbetleri tamamen orada kayıt altına alınmıştır. Bu kitapta kayıtlı olduğu için olan ve olacak olan her şey muhafaza altındadır. O nedenle var olan hiçbir şeyin kayıp olması mümkün değildir. Hiç İlm-i İlahî kaybolur mu?!

Allah Teâlâ'nın her şeyi ilm-i ezelisi ile ihata etmiş olması ve bunların ilm-i ezelîde olacak şekliyle bilinip Levh-i Mahfûz'da kayıt altına alınmış olması gerçeği, zannedildiği gibi, İslâm'ın kader inancına aykırı olmadığı gibi inzal döneminde cari olan nass-olgu diyalektiğine/paralelliğine de aykırı değildir. Müteahhirun ilim adamlarının var-yok şeklinde tartıştıkları şekliyle nesh ise Kur'an dışındaki bir tartışmadır; hiçbir ayete halel getirmez.

Hâsıl-ı kelâm Kur'an'da "Levh"den söz edilmekte, ona atıflarda bulunulmakta, bazen de onun her şeyi kaydeden "Ana Kitap" olduğu açıkça söylenmektedir… Kanaatimizce *Levh* ya da *Levh-i Mahfûz*, fark etmez… Ona iman vaciptir. Levh-i Mahfûz'u inkâr eden kimse, en azından Allah'ın Kur'an'da haber verdiği bir gerçeği inkâr etmiş olacağı için iman bakımından büyük tehlikede sayılır!

Çalışma hayatımız boyunca emelimiz, Kur'an'daki gerçekleri öncelikle Kur'an ve sahih hadisler vasıtasıyla tanımak ve tanıtmak, "Kur'an İlimleri"ne konu olan kavramları asıl kaynağından inceleyip içeriklerini açık, net ve tam olarak doldurmaya çalışmaktır.

Hiç şüphesiz samimi gayret bizden muvaffakiyet Cenab-ı Allah'tandır…

KAYNAKÇA

Abdulbaki, Muhammed Fuad, *el-Mu'cemü'l-Müfehres li Elfazi'l-Kur'an*, Beyrut, 1945.

Ahmed, Ahmed b. Muhammde b. Hanbel (v. 241/855), *el- Müsned*, Beyrut, tsz., (I-VI).

Âlûsî, Ebu'l-Fadl Şihâbuddin es-Seyyid el-Bağdâdî, (v. 1270/1854) *Rûhu'l-Meânî, fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî,* Bulâk, 1301 h., (I-V).

Ateş, Abdurrahman, "Tefsir Geleneğinde Levh-i Mahfûz Düşüncesi", *İslâmî Araştırmalar Dergisi,* Ankara, 2003.

Ateş, Süleyman, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsîri*, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, 1988, (I-XI).

Benli, Abdullah, *Kur'an-ı Kerim'de Arş, Kürsî, Kalem-i A'lâ ve Levh-i Mahfûz* (Yayımlanmamış Lisans Tezi), Kayseri, 1988.

Beydâvî, Nasruddin Ebû'l-Hayr Abdullah b. Ömer, (v. 685/1286), *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*, Kahire, 1968, (I-II).

Buhârî, Ebû Abdillah Muhammed b. İsmâil, (v. 256/870), *es-Sahîh*, İst., 1315 h. tarihli baskısından ofset, 1979, (I-IV).

Bursavî, İsmâil Hakkı, (v. 1137/1724*), Rûhu'l-Beyân,* İst. 1389 h. (I-X).

Cevherî, İsmâil b. Ahmed, (v. 393/1003), *Tâcu'l-Luğa ve Sıhâhu'l-Arabiyye,* Tahkik: Ahmed Abdulğafûr Attar, Kahire, tsz., (I-VI).

Cîlî, Abdu'l-Kerim b. İbrahim, *İnsan-ı Kâmil* (çev. Abdulaziz Mecdi Tolun), İz Yayıncılık, İstanbul, 2002.

Cürcânî, Seyyid Şerif Ali b. Muhammed (v. 816/1413), *Ta'rifât*, İst. 1318 h.

Çantay, Hasan Basri, *Kur'an-ı Hakim ve Meal-i Kerim*, İst. 1969, (I-III).

Derveze, Muhammed İzzet*, et-Tefsiru'l-Hadîs*, Şam, 1962, (I-IV).

Dihlevî, Şâh Veliyyullah Ahmed b. Abdirrahîm, (v. 1176/2769), *el-Fevzu'l-Kebîr fî Usûli't-Tefsir*, Trc. Mehmed Sofuoğlu, İst. 1980.

Duman, M. Zeki, *Beyânü'l-Hak (Kur'an'ın Nüzul Sırasına Göre Tefsiri)*, Fecr Yayınevi, Ankara, 2006.

______ *Vahiy Gerçeği*, Fecr Yayınevi, Ankara, 1997.

______ *Kur'an ve Tıbba Göre İnsanın Yaratılışı ve Tüp Bebek Hadisesi*, Nil Yayınları, İzmir, 1990.

______ Yakup Çiçek'in *Nasih Mensuh Biliminin Tefsire Getirdikleri ve Götürdükleri*; Bedrettin Çetiner'in *Kur'an'da Nesh Konusuna Değişik Bir Yaklaşım* konulu tebliğlerinin Müzakeresi, Kur'an ve Tefsir Araştırmaları III Tartışmalı İlmî Toplantı, 14-15 Ekim 2000, İstanbul, 2002, s. 395-420.

Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as es- Sicistânî, el-Ezdî, (v. 275/888), *es-Sünen*, (thk: İzzet Ubeyd ed'-De'âs), Şam, 1969, (I-V).

Ebu Hanife, Numan b. Sabit (v. 150/767) *el-Fıkhu'l-Ekber*, (Mustafa Öz, *İmam-ı Azam'ın Beş Eseri*), M.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, No: 49, İstanbul, 1992.

Ebu'l-Muntehâ, *Şerhu'l- Fıkhı'l-Ekber*, İstanbul, 1984.

Ebu Zeyd, Nasr Hamid, *İlahî Hitabın Tabiatı* (çev. Mehmet Emin Maşalı), Ankara, 2001.

Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, İstanbul, 1960, (I-IX).

Erdem, Hüsameddin, "DEİZM", *DİA*, IX/109-111.

Farabî, Ebu Nasr, *Kitabu Ârâi Ehli'l-Medineti'l-Fâdıla* (thk: Dr. Elbir Nasrî Nadir), Beyrut, 1991,

Gazalî, Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed (v. 505/1111) *Mişkâtu'l-Envâr*, Bedir Yayınevi, İstanbul, 1966.

______ *İhyâu Ulûmi'd-Din*, Beyrut, tsz. (I-IV).

İbnü'l-Arabî, Ebu Bekir Muhammed b. Abdillah (v. 543/1153), *Ahkâmu'l-Kur'an*, (thk: Muhammed el-Bicâvî), Beyrut, tsz. (I-III).

İbnu'l-Esîr, Ebû's-Saâdât el-Mübârek b. Muhammed el-Cezerî (v. 606/1209), *en-Nihâye fî Garîbi'l-Hadîs ve'l-Eser*, Beyrût, 1963 (I-V).

İbn Kesir, Ebû'l-Fadl İsmâil b. Kesir el-Kureşî ed-Dımışkî 774/1372), *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azim*, Kahire, tarihsiz (I-IV).

İbn Kuteybe, Ebu Mahmud b. Muhammed, *Tefsiru Garâibi'l-Kur'an*, Beyrut, 1978.

İbnu Mâce, Ebû Abdillah Muhammed b. Yezid el-Kazvinî (v. 275/888), *es-Sünen*, thk: Muhammed Fuâd Abdulbâkî, Mısır, 1975, (I-II).

İbn Manzur, Ebu'l-Fadl Cemaluddin Muhammed b. Mükerrem, (v. 711/1311) *Lisânu'l-Arab,* Beyrut, 1968 (I-XV).

Karaman, Hayreddin ve Arkadaşları, *Kur'an-ı Kerim ve Açıklamalı Meali*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2005.

Kurtubî, Ebu Abdillah Muhammed b. Ahmed el-Ensarî (v.671/1272), *el-Cami' li Ahkâmi'l-Kur'ani'l-Azim*, Kahire, tsz. (I-X).

Kuşeyrî, Abdulkerim, *Kuşeyrî Risalesi*, (Yayına hazırlayan: Süleyman Uludağ), Dergâh Yayınları, İstanbul, 1978.

Mâverdî, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habib, *en-Nüket fi'l-Uyûn (Tefsîru'l-Maverdî)*, Beyrut, tsz. (I-IV)

Müslim, Ebû'l-Huseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâburî (v. 261/874), *es-Sahih*, Tahkik: Muhammed Fuad Abdulbâkî, Kahire, 1955 (I-V).

Nehcuvanî, Şeyh Nîmetullah b. Mahmûd, *el-Fevâtihu'l-İlâhiyye ve'l-Mefâtihu'l-Ğaybiyye,* İstanbul, 1325 h.

Nesaî, Ebu Abdirrahman Ahmed b. Şuayb b. Ali b. Bahr b. Sinan b. Dinar (v. 303/915), *Sünenü'n-Nesaî* (C. Suyutî'nin şerhi ve İmam es-Senedî'nin haşiyesi ile), Beyrut, tsz. (I-IV).

Nesefî, Ebû'l-Berekât Abdullah b. Ahmed b. Muhammed (v. 710/1310), *Medâriku't-Tenzîl ve Hakaiku't-Te'vil,* Kahire, 1967, (I-IV).

Pakalın, M. Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, 1983.

Râğıb el-Isfehânî, el-Huseyn b. Muhammed el-İsfehanî (v. 502/1108), *el-Müfredât fî Garî-bi'l-Kur'ân* (Neşre hazırlayan: Muhammed Ahmed Halefullah), Kahire, 1970.

Râzî, Ebû Abdillah Muhammed b. Ömer b. Huseyn el-Kureşî (v. 605/1208), *Mefâtîhu'l-Ğayb* (Tefsiru Kebîr), Tahrân, İkinci baskı, tarihsiz (I-XVI).

Seyyid Kutub (v. 1386/1966), *fî Zılâli'l-Kur'an*, (Trc. Salih Uçan, Vahdettin İnce), İstanbul, 1989, (I-X).

Suyûtî, Celâluddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr (v. 911/1505), *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Bey-rût, 1973.

Şatıbî, Ebu İshak, *el-Muvafakat fî Usuli'ş-Şeri'a*, Kahire, tsz. (I-III).

Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed (v. 1250/1834), *Fethu'l-Kadir beyne Fenneyi'r-Rivaye ve'd-Diraye min İlmi't-Tefsir*, Şam, (I-V).

Taberî, Ebû Câfer Muhammed b. Cerir (v. 310/922), *Câmiu'l-Beyân an-Te'vili'l-Kur'ân,* Kahire, 1945, (I-XXXI)

Tehânevî, Muhammed b. A'lâ b. Ali el-Fârûkî, *Keşşâfu Istılâhâti'l-Fünûn*, Beyrut, tsz. (I-III).

Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ es-Sevre (v. 279/892), *es-Sünen,* Kâhire, 1937, (I-V).

Uludağ, Süleyman, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Marifet Yayınları, İstanbul, 1991.

Yavuz, Yunus Şevki, *"Acbu'z-zeneb"*, *DİA*, İstanbul, 1988, I/319.

Yeğin, Abdullah (ve Arkadaşları), *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Büyük Lügât*, İstanbul, 1978.

Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Carullah Muhammed b. Ömer el-Hârizmî (v. 533/1143), *el-Keşşâf an Hakâikı't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvîl fî Vücûhi't-Te'vil*, Beyrût, tarihsiz (I-IV).